सर्व्वं क्षणक्षणीभूतमासीत्तालवनेष्विव। एवन्ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः।
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीं। यसन्त इव मज्जा नो योधानां भरतर्षभ।
दृष्ट्वाऽग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितं। ७४०
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि पाण्डवसैन्यव्यूहे एकोनविंशतितमोऽध्यायः॥ १९ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सूर्य्योदये सञ्जय के तु पूर्व्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन्। मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीं।
केषां जघन्यौ सोमसूर्य्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभषन्त। केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्व्वं मे त्वं ब्रूहि तत्त्वं यथावत्।
॥ सञ्जय उवाच ॥ उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र। उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे।
उभे सेने बृहत्यौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये। तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे।
पश्चान्मुखाः कुरवो धार्त्तराष्ट्राः स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः। दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानां। ७४५
चक्रे वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्त्तराष्ट्रान् श्वापदा व्याहरन्ति। गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः।
दुर्य्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्षं जालवन्तं प्रभिन्नं। समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो वन्दिभिर्म्मागधैश्च।
चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौवर्णस्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे। तं सर्व्वतः शकुनिः पार्व्वतीयैः सार्द्धं गान्धारैर्य्याति गान्धारराजः।
भीष्मोऽग्रतः सर्व्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखड्गः। श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः।
तस्य सैन्ये धार्त्तराष्ट्राश्च सर्व्वे वाह्लीकानामेकदेशः शलश्च। ये चाम्बष्ठाः क्षत्त्रिया ये च सिन्धोस्तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः। ७५०
शोणैर्हयैरुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः। आस्ते गुरुः प्रायशः सर्व्वराज्ञां पश्चाच्च भूमीन्द्र इवाभियाति।
वार्द्धक्षत्त्रिः सर्व्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च। शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चेति सर्व्वे गजानीके भ्रातरो योत्स्यमानाः।
शारद्वतश्चोत्तरधूर्म्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी। शकैः किरातैर्य्यवनैश्च सार्द्धं तदा चमूमुत्तरतोऽभियाति।
महारथानामयुतं रथानां मृत्युर्ज्जयो वाऽर्ज्जुनस्येति सृष्टाः। येनार्ज्जुनस्तेन राजन् कृतास्त्राः प्रयातारस्ते त्रिगर्त्ताश्च शूराः।
साग्रं शतसहस्रन्तु नागानां तव भारत। नागे नागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे। ७५५
अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः। एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत।
संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्व्वमासुरं। दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः।
महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान्। भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि।
अनन्तरूपा ध्वजिनी नरेन्द्र भीमा त्वदीया न तु पाण्डवानां। तां चैव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधर्ष्यां यस्या नेता केशवश्चार्ज्जुनश्च।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि सैन्यवर्णने विंशोऽध्यायः॥ २० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ बृहतीं धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यतां। विषादमगमत् राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। ७६०
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः। अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विवर्णोऽर्ज्जुनमब्रवीत्।

धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे । धार्त्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ।
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्षिणा । कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्च्चसा ।
ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण । कथमस्मात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ।
अथार्ज्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा । विषण्णमिव संप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीं ।
प्रज्ञयाऽभ्यधिकान् शूरान् गुणयुक्तान् बहूनपि । जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशाम्पते ।
तत्र ते कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ।
एवमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् । पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन् दिवौकसः ।
न तथा बलवीर्य्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृशंसाभ्यां धर्म्मेणैकेन चानघ ।
ज्ञात्वा धर्म्ममधर्म्मञ्च लोभञ्चोद्यममास्थिताः । युध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्म्मस्ततो जयः ।
एवं राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः । यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ।
गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽभ्येति माधवं । तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरे गुणाः ।
अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः । पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः । सुरासुराणां विस्फूर्जन्नब्रवीत् के जयन्त्विति ।
अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्ज्जितं । तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ।
तस्य ते न व्यथां काञ्चिदिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् । प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ।
यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । स्वर्गं परमभिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ।
मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना । धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ।
अनीकं दक्षिणं राजन् युयुधानेन पालितं । श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ।
महेन्द्रयानप्रतिमं रथन्तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रं । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ।
समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति । प्रदक्षिणञ्चैनमुपाचरन्ति महर्षयः संस्तुतिभिर्महेन्द्रं ।
पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिसिद्धाः स्तुतवन्त एनं । जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः समन्ततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः ।
ततः सहस्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् । कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्व्वन् ययौ शक्र इवामरेशः ।
सहस्रसूर्य्यः शतकिङ्किणीकः परार्द्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः । रथोऽर्ज्जुनस्याग्निरिवार्च्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ।
तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजो गाण्डिवबाणपाणिः । धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित् ।
उद्वर्त्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स बिभर्त्ति रूपं । अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नरांश्च नागान् युधि भस्म कुर्य्यात् ।
स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता । तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पं ।

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविव्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः। वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयभग्नसत्त्वाः।
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदं। अब्रवीत् भरतश्रेष्ठ गुडाकेशं जनार्द्दनः। ७९०
॥ वासुदेव उवाच ॥ य एष रोषात् प्रतपन् बलस्थो यो नः सेनां सिंह इवाभ्यकर्ष। स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः।
एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तं। एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ धार्त्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं। अर्ज्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत्।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शुचिर्भूत्वा महाबाहो सङ्ग्रामाभिमुखे स्थितः। पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तोऽर्ज्जुनः सङ्ख्ये वासुदेवेन धीमता। अवतीर्य्य रथात् पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः। ७९५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्य्ये मन्दरवासिनि। कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले।
भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते। चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि।
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये। शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि। गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे।
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि। अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये। ८००
उमे शाकम्भरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि। हिरण्याक्षि विरूपाक्षि धूम्राक्षि च नमोऽस्तु ते।
वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि। जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये।
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनां। स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि।
स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती। सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते।
स्तुताऽसि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना। जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणाजिरे। ८०५
कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां पालनेषु च। नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान्।
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च। सन्ध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा।
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्द्धिनी। भूतिर्भूतिमतां सङ्ख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला। अन्तरीक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता।
॥ देव्युवाच ॥ स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् जेष्यसि पाण्डव। नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष नारायणसहायवान्। ८१०
अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृतः स्वयं। इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत।
लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मनः। आरुरोह ततः पार्थो रथं परमसम्मतं।
कृष्णार्ज्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः। य इदं पठते स्तोत्रं कल्य उत्थाय मानवः।
यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा। न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दंष्ट्रिणः।
न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि। विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्येत बन्धनात्। ८१५
दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरैर्व्विमुच्यते। सङ्ग्रामे विजयी नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलं।

आरोग्यबलसम्पन्नो जीवेत् वर्षशतं सदा । एतत् दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः ।
मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्व्वे मन्युवशानुगाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः । द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथा नरः ।
अवारयंस्तव सुतं न चासौ तत् गृहीतवान् । यत्र धर्म्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः । ८२०
यतो धर्म्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति सञ्जय । उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ।
के पूर्व्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पनं । मामकाः पाण्डवेयाश्च तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः । वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जतां ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा । स्रजः समाः सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः । ८२५
संहतानामनीकानि व्यूढानां भरतर्षभ । संसर्गात् समुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ।
वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः । शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरं ।
उभयोः सेनयोराजन् महाव्यतिकरोऽभवत् । अन्योऽन्यं वीक्ष्यमाणानां योधानां भरतर्षभ ।
कुञ्जराणाञ्च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यतां ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय । ८३०
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा । आचार्य्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ।
पश्यैतां पाण्डुपुत्त्राणामाचार्य्य महतीञ्चमूं । व्यूढां द्रुपदपुत्त्रेण तव शिष्येण धीमता ।
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान् । पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ।
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्व एव महारथाः । ८३५
अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ।
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्ज्जयद्रथः ।
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे युद्धविशारदाः ।
अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं । पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ।
अयनेषु तु सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि । ८४०
तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ । ८४५
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ।
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ।
स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलोऽभ्यनुनादयन् ।
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते । ८५०
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्म्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्म्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे । योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्ब्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्व्वेषाञ्च महीक्षितां । उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति । ८५५
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् । आचार्य्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्व्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं । सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते । ८६०
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः । निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे । न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किन्नो राज्येन गोविन्द किं भोगै र्जीवितेन वा । येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च । आचार्य्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा । एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । ८६५
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते । निहत्य धार्त्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्द्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः । तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव । यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं । कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्द्दन । कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । ८७०
धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः। उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम। अहो बत महत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयं। ८७५
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः। यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्ज्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत्। विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्ज्जुनविषादो नामप्रथमोऽध्यायः। भीष्मपर्व्वणि तु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं। विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं। अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन। ८८०
क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते। क्षुद्रं हृदयदौर्ब्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन। इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन।
गुरूनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके। हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः। यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः।
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म्मसम्मूढचेताः। यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं। ८८५
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां। अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः। न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह।
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः।
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्व्वे वयमतः परं। ८९०
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ। समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः।
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततं। विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति। ८९५
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः। अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत।
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते।
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं। कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कं।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि। तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही। ९००

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः। न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च। नित्यः सर्व्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि।

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं। तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि। ९०५

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना।

आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः। आश्चर्य्यवत् चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत। तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि।

स्वधर्म्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि। धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं। सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं। ९१०

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि। ततः स्वधर्म्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि।

अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां। सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते।

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः। येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं।

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्नु किं।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं। तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः। ९१५

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात्।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः। ९२०

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदां। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति।

भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसां। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते।

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन। निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्य्योगक्षेम आत्मवान्।

यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः।

कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि। ९२५

योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय। सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।

दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युज्यस्व योगःकर्म्मसु कौशलं ।
कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्म्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयं ।
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च । ९००
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ।
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । ९०५
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।
विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ।
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।
तानि सर्व्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।
ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । ९१०
क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्व्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ।
प्रसादे सर्व्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्य्यवतिष्ठते ।
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखं ।
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि । ९१५
तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्व्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।
या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।
आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।
विहाय कामान् यः सर्व्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्म्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ।
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्व्वाणमृच्छति । ९२०
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नामद्वितीयोऽध्यायः । भीष्मपर्व्वणि तु षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन । तत् किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयां ।
॥ भगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनां ।
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः । ९५५
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ।
नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्म्मणः ।
यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः । तदर्थं कर्म्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । ९६०
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ।
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्द्दत्तान प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ।
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञात् भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ।
कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं । तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं । ९६५
एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ।
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ।
नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ।
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्त्तुमर्हसि । ९७०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ।
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि ।
यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ।
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहं । सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत । कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं । ९७५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनां । जोषयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ।
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ।
प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ।
मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्न्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः । ९८०
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः ।
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतं । सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ।
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ।
॥ भगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ।
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ।
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्व्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ।
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे कर्म्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः भीष्मपर्व्वणि तु सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं । विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ।
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ।
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमं ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।
॥ भगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्ज्जुन । तान्यहं वेद सर्व्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ।
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ।
यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।
जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्ज्जन्म नैति मामेति सोऽर्ज्जुन ।
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ।
काङ्क्षन्तः कर्म्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्म्मजा ।
चातुर्व्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययं ।
न मां लिम्पन्ति कर्म्माणि न मे कर्म्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्म्मभिर्न स बध्यते ।
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतं ।
किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।
कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः ।
कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत् ।
यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्ज्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ।
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषं ।
यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते। १०१५
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते ।
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना ।
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्य्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ।
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।
सर्व्वाणीन्द्रियकर्म्माणि प्राणकर्म्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते । १०२०
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ।
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्व्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ।
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ।
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्म्मजान् विद्धि तान् सर्व्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे। १०२५
श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।
यज्ज्ञात्वा न पुनर्म्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्व्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ।
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा । १०३०
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ।
श्रद्धावाल्लँभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ।
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
योगसन्न्यस्तकर्म्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं । आत्मवन्तं न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत । १०३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः भीष्मपर्व्वणि तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ सन्न्यासं कर्म्मणां कृष्ण पुनर्योगञ्च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सन्न्यासः कर्म्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्म्मसन्न्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते ।
ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ।
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलं ।
यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति । १०४०

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ।
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते ।
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ।
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् ।
ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । १०४५
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।
युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।
सर्व्वकर्म्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् ।
न कर्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्म्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ।
नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । १०५०
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ।
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ।
न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियं । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः । १०५५
वाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखं । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ।
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्व्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ।
लभन्ते ब्रह्म निर्व्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः । १०६०
कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसां । अभितो ब्रह्म निर्व्वाणं वर्त्तते विदितात्मनां ।
स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ।
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ।
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व्वलोकमहेश्वरं । सुहृदं सर्व्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे कर्म्मसन्न्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः भीष्मपर्व्वणितु एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः । स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः । १०६५
यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ।
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ।
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते । सर्व्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ।

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तेतात्मैव शत्रुवत्। १०००
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः। शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः।
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्ट्राश्मकाञ्चनः।
सुहृन्मित्रार्य्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु। साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्व्विशिष्यते।
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः। एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः।
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं। १००५
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः। उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये।
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः। सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्।
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः। मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः।
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः। शान्तिं निर्व्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति।
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः। न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्ज्जुन। १०१०
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्म्मसु। युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा।
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते। निस्पृहः सर्व्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा।
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः।
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया। यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति।
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं। वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः। १०१५
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः। यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते।
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं। स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्व्विण्णचेतसा।
सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्व्वानशेषतः। मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः।
शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्।
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं। ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्। १०२०
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं। उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं।
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः। सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते।
सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि। ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्व्वत्र समदर्शनः।
यो मां पश्यति सर्व्वत्र सर्व्वञ्च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति।
सर्व्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः। सर्व्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते। १०२५
आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति योऽर्ज्जुन। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन। एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां।
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं।

॥ भगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । ११००
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ।
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ।
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ।
॥ भगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते । ११०५
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमतां । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ।
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्व्वदेहिकं । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ।
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ।
प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ।
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्ज्जुन । १११०
योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।

इति श्री महाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठो ऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ भगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ।
ज्ञानन्तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । १११५
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्य्यते जगत् ।
एतद्योनीनि भूतानि सर्व्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्व्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्य्ययोः । प्रणवः सर्व्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ।
पुण्यो गन्धः पृथिव्याञ्च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्व्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु । ११२०
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ।
बलं बलवताञ्चाहं कामरागविवर्जितं । धर्म्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ।
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ।
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । ११२५
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन। आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ।
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रियः।
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं। आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं।
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः। ११३०
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः। तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया।
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं।
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्।
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां। देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः। परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमं। ११३५
नाहं प्रकाशः सर्व्वस्य योगमायासमावृतः। मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं।
वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्ज्जुन। भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कश्चन।
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत। सर्व्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप।
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणां। ते द्वन्द्वमोहनिर्म्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः।
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये। ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलं। ११४०
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञञ्च ये विदुः। प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नामसप्तमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ किन्तत् ब्रह्म किमध्यात्मं किङ्कर्म्म पुरुषोत्तम। अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते।
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन। प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः।
॥ भगवानुवाच ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते। भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्म्मसंज्ञितः।
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं। अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृताम्बर। ११४५
अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरं। यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः।
यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं। तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः।
तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः।
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना। परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्।
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्व्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। ११५०
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव। भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं।
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यत् यतयो वीतरागाः। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये।
सर्व्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। मूर्द्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां।
ओं मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः । ११५५
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्ज्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।
सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यत् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ।
अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्व्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ।
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे । ११६०
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्व्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ।
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततं ।
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । ११६५
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ।
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ।
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्ज्जुन ।
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं । अत्येति तत् सर्व्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् । ११७०
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययं ।
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्म्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्त्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।
मया ततमिदं सर्व्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्व्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं । भूतभृत् न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्व्वत्रगो महान् । तथा सर्व्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय । ११७५
सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ।
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ।
न च मां तानि कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु ।
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ।
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं । ११८०
मोघाशा मोघकर्म्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ।

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते।
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते। एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं। ११८५
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं।
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः। वेद्यं पवित्रमोङ्कारऋक्साम यजुरेव च।
गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्। प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययं।
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च। अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्ज्जुन।
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव
भोगान्। ११९०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते।
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं।
येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकं।
अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते।
यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः। भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मां। ११९५
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः।
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं।
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनैः। सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि।
समोऽहं सर्व्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः। ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं।
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितो हि सः। १२००
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति। कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति।
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं।
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा। अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां।
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो
नाम नवमोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३ ॥
॥ भगवानुवाच॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया। १२०५
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वशः।
यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरं। असंमूढः स मर्त्त्येषु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। सुखं दुःखं भवो भावो भयञ्चाभयमेव च।
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः। भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः।
महर्षयः सप्त पूर्व्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः। १२१०

एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः।
अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः।
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च।
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकं। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते।
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं।
आहुस्त्वामृषयः सर्व्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे।
सर्व्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव। न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्द्देवा न दानवाः।
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते।
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः। याभिर्व्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि।
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया।
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जनार्द्दन। भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं।
॥ भगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे।
अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशयस्थितः। अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च।
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्। मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी।
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः। इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना।
रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां। वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं।
पुरोधसाञ्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं। सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः।
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं। यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः।
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः। गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः।
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं। ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपं।
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्। प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः।
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं। पितॄणामर्य्यमा चास्मि यमः संयमतामहं।
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं। मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणां।
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं। झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी।
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्ज्जुन। अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं।
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च। अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः।
मृत्युः सर्व्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां। कीर्त्तिः श्रीर्व्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा।
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहं। मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः।
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं। जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहं।

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः। मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः।
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां। मौनञ्चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं।
यच्चापि सर्व्वभूतानां वीजं तदहमर्ज्जुन। न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतञ्चराचरं।
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप। एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्व्विस्तरो मया।
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवं। १२४५
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥
॥ अर्ज्जुन उवाच॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं। यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम।
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया। त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं।
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम।
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो। योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं। १२५०
॥ भगवानुवाच॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च।
पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा। बहून्यदृष्टपूर्व्वाणि पश्याश्चर्य्याणि भारत।
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं। मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि।
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं।
॥ सञ्जय उवाच॥ एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः। दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं। १२५५
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं।
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं। सर्व्वाश्चर्य्यमयं देवम[illegible]तोमुखं।
दिवि सूर्य्यसहस्रस्य भवेत् युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी स[illegible]भासस्तस्य महात्मनः।
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा।
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः। प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत। १२६०
॥ अर्ज्जुन उवाच॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्व्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्व्वानुरगांश्च दिव्यान्।
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्व्वतोऽनन्तरूपं। नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं।
किरीटिनं गदिनञ्चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तं। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं।
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं। त्वमव्ययः शाश्वतधर्म्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे।
अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य्यमनन्तबाहुं शशिसूर्य्यनेत्रं। पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं। १२६५
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्व्वाः। दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्।

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचित् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्व्वयक्षाऽसुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्व्वे ।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहं ।

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं। दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ।११७०

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि। दिशो न जाने न लभे च शर्म्म प्रसीद देवेश जगन्निवास।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्व्वे सहैवावनिपालसङ्घैः। भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः।

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि। केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति। तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः। तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ।११७५

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः। तेजोभिरापूर्य्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो।

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद। विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ।

॥ भगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्त्तुमिह प्रवृत्तः। ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्व्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धं। मयैवैते निहताः पूर्व्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।

द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च कर्णन्तथाऽन्यान[redacted]वीरान्। मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्। ११८०

॥ सञ्जय उवाच॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी। नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य।

॥ अर्ज्जुन उवाच॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च। रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः।

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे। अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत् परं यत्।

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं। वेत्ताऽसि वेद्यञ्च परञ्च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप।

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च। नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते। ११८५

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व। अनन्तवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्व्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व्वः।

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि।

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोऽथ वाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं।
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः।
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं। पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं। ११९०
अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे। तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास।
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते।
॥भगवानुवाच॥ मया प्रसन्नेन तवार्ज्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्। तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्व्वं।
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः। एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर।
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं। व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य। ११९५
॥सञ्जय उवाच॥ इत्यर्ज्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः। आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा।
॥अर्ज्जुन उवाच॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्द्दन। इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः।
॥भगवानुवाच॥ सुदुर्द्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः।
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्ज्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप। १२००
मत्कर्म्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्ज्जितः। निर्वैरः सर्व्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनो नाम एकादशोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५ ॥

॥अर्ज्जुन उवाच॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः।
॥भगवानुवाच॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः।
ये त्वक्षरमनिर्द्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते। सर्व्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवं।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्व्वभूतहिते रताः। १२०५
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते।
ये तु सर्व्वाणि कर्म्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते।
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसां।
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः।
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय। १२१०
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि।
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं मद्योगमाश्रितः। सर्व्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्।
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्म्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरं।

अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्म्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ।
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः । १२१५
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्म्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्व्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ।
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्ज्जितः ।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्म्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः । १२२०
ये तु धर्म्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयञ्च केशव ।
॥ भगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ।
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ।
तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु । १२२५
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्व्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्व्विनिश्चितैः ।
महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ।
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवं । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ।
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं । १२३०
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्ज्जनसंसदि ।
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।
ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ।
सर्व्वतःपाणिपादन्तत्सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति । १२३५
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितं । असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ।
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं । भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ।
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितं ।
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । १२४०
प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु।
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः। परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः।
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह। सर्व्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते।
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना। अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्म्मयोगेन चापरे। १२३५
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते। तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः।
यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमं। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ।
समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं। विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति।
समं पश्यन् हि सर्व्वत्र समवस्थितमीश्वरं। न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं।
प्रकृत्यैव तु कर्म्माणि क्रियमाणानि सर्व्वशः। यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति। १२४०
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति। तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा।
अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते।
यथा सर्व्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते। सर्व्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते।
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा। भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परं। १२४५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥

॥ भगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं। यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्व्वे परां सिद्धिमितो गताः।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च।
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं। सम्भवः सर्व्वभूतानां ततो भवति भारत।
सर्व्वयोनिषु कौन्तेय मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं। १२५०
तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ।
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवं। तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्म्मसङ्गेन देहिनं।
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनां। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत।
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत। ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत।
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा। १२५५
सर्व्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत।
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ।
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन।
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते।

रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते । १२७०
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलं । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।
नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ।
गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते । १२७५
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथञ्चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ।
॥ भगवानुवाच ॥ प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ।
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्व्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते । १२८०
माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्म्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे गुणत्रयविभागो नाम चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।
अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ।
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा । १२८५
ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।
निर्म्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययन्तत् ।
न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः । यद् गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ।
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । १२९०
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ।
उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितं । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ।
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ।
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्व्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः । १२९५
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्व्विधं ।

सर्व्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च। वेदैश्च सर्व्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं।
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः।
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। १४००
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं। स सर्व्ववित् भजति मां सर्व्वभावेन भारत।
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

॥ भगवानुवाच॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्ज्जवं।
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं। दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्द्दवं ह्रीरचापलं।
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत। १४०५
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानञ्चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीं।
दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव।
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः। न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते।
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरं। अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहैतुकं। १४१०
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः।
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः।
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः।
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्।
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथं। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्द्धनं। १४१५
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी।
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः।
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ।
आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकं।
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। १४२०
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिं।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिं । १४२५

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे दैवासुरसम्पत्तियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ।

॥ भगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।

सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः । १४३०

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ।

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ।

आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ।

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । १४३५

यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवं । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । १४४०

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ।

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं ।

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं । १४४५

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ।

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ।

ओँ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । १४५०

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते। कर्म्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते।
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥ भीष्मपर्व्वणि तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं। त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन। १४५५
॥ भगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः।
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यमिति चापरे।
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः।
यज्ञदानतपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां।
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं। १४६०
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः।
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्।
कार्य्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः।
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः।
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते। १४६५
अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलं। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्।
पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे। साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणां।
अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधं। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमं।
शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः।
तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्म्मतिः। १४७०
यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्य्यस्य न लिप्यते। हत्वाऽपि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना। करणं कर्म्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्म्मसंग्रहः।
ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः। प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावत् शृणु तान्यपि।
सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं।
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं। १४७५
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकं। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतं।
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते।
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं।
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते।
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्न्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते। १४८०

रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ।
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ।
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी । १४८५
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ।
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ।
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति । १४९०
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ।
विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमं । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ।
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ।
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप । कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः । १४९५
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजं ।
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्त्रकर्म्म स्वभावजं ।
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजं । परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ।
स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ।
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदन्ततं । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । १५००
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषं ।
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ।
असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ।
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च । १५०५
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं । विमुच्य निर्म्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ।
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं ।
सर्व्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं । १५१०

चेतसा सर्व्वकर्म्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।
मच्चित्तः सर्व्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ।
यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ।
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्म्मणा । कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ।
ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । १५१५
तमेव शरणं गच्छ सर्व्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ।
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।
सर्व्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ।
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्व्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । १५२०
इदन्ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ।
य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।
न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ।
अध्येष्यते च य इमं धर्म्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ।
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्म्मणां । १५२५
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादात् मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणं ।
व्यासप्रसादात् श्रुतवानेतत् गुह्यतमं परं । योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयं ।
राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं । केशवार्ज्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्म्मुहुः । १५३०
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महाराज हृष्यामि च पुनः पुनः ।
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः । तत्र श्रीर्व्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्म्मतिर्म्मम ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतापर्व्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे सन्न्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः भीष्मपर्व्वणि तु द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च भगवद्गीतापर्व्व ॥

॥ अथ भीष्मवधपर्व्व ॥ ३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणं । पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ।
पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः । दध्मुः सम्मुदिताः शङ्खान् वीराः सागरसम्भवान् ।
ततो भेर्य्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । १५३५
अथ देवाः सगन्धर्व्वाः पितरश्च जनेश्वर । सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ।

ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुं । समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्देशसं महत ।
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते । ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ।
विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधं । अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ।
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ।
तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वगात् ।
वासुदेवश्च तं राजन् पृष्ठतोऽनुजगाम ह । यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ किन्ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपहाय वै । पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः । दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ।
॥ नकुल उवाच ॥ एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत । भीर्मं दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व नु ।
॥ सहदेव उवाच ॥ अस्मिन् रणसमूहे वै वर्त्तमाने महाभये । योद्धव्ये क्व नु गन्ताऽसि शत्रूनभिमुखो नृप ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन । नोवाच वाग्यतः किञ्चित् गच्छत्येव युधिष्ठिरः ।
तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः । अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ।
एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च । अनुमान्य गुरून् सर्व्वान् योत्स्यते सह शत्रुभिः ।
श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरुवृद्धान् सबान्धवान् । अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येत् महत्तरैः ।
ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम । एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्त्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
हाहाकारो महानासीत् निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरं वीरा धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
मिथः सङ्कथयाञ्चक्रुरेषो हि कुलपांसनः । व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजाऽसौ भीष्ममन्तिकात् ।
युधिष्ठिरः ससोदर्य्यः शरणार्थं प्रयाचकः । धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे वृकोदरे ।
नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः । न नूनं क्षत्रियकुले जातोऽयं प्रथितो भुवि ।
यथाऽस्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे । ततस्ते सैनिकाः सर्व्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् । व्यनिन्दन्त ततः सर्व्वे योधास्तत्र विशाम्पते ।
युधिष्ठिरं ससोदर्य्यं सहितं केशवेन तु । ततस्तत् कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरं ।
निःशब्दमभवत् तूर्णं पुनरेव विशाम्पते । किं नु वक्ष्यति राजाऽसौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्ज्जुनाविति । विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
उभयोः सेनयो राजन् युधिष्ठिरकृते तदा । सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलां ।
भीष्ममेवाभ्ययात् तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः । तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह । अनुजानीहि मां तात आशिषश्चैव योजय ।
॥ भीष्म उवाच ॥ यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ।
प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयं प्राप्नुहि पाण्डव । यत्तेऽभिलषितं चान्यत् तदवाप्नुहि संयुगे ।

म्रियताञ्च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि। एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः।
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः।
अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन। बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यशः। युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः। १५७०
॥ भीष्म उवाच ॥ राजन् किमत्र साह्यन्ते करोमि कुरुनन्दन। कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितं।
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ तस्मात् पृच्छाम्यहं तात पितामह नमोऽस्तु ते। कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं।
एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि।
॥ भीष्म उवाच ॥ न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे। विजयेत पुमान् कश्चिदपि साक्षात् शतक्रतुः।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते। वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः। १५७५
॥ भीष्म उवाच ॥ न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां। न तावत् मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दनः। शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च।
प्रागात् पुनर्महाबाहुराचार्य्यस्य रथं प्रति। पश्यतां सर्व्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह।
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणं। उवाच वाचा दुर्द्धर्षमात्मार्थं श्रेयसे वचः।
आमन्त्रये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः। कथं जये रिपून् सर्व्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज। १५८०
॥ द्रोण उवाच ॥ यदि मां नाधिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः। शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्व्वशः।
तत् युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयाऽनघ। अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि।
करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितं। एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि।
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः।
अतस्त्वां क्लीववत् ब्रूयां युद्धादन्यत् किमिच्छसि। योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तव आस्यो जयो मम। १५८५
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्व च मद्धितं। युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया।
॥ द्रोण उवाच ॥ ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मन्त्री हरिस्तव। अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून् विजेष्यसि।
यतो धर्म्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः। युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते।
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितं। कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं।
॥ द्रोण उवाच ॥ न तेऽस्ति विजयस्तावत् यावत् युध्याम्यहं रणे। ममाशु निधने राजन् यतस्व सह सोदरैः। १५९०
युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त तस्मात् महाबाहो वधोपायं वदात्मनः। आचार्य्य प्रणिपत्यैव पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते।
॥ द्रोण उवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितं। युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणं।
ऋते प्रायगतं राजन् न्यस्तशस्त्रमचेतनं। हन्यान्मां युधि यो वीरः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते।
शस्त्रञ्चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियं। श्रद्धेयवाक्यात् पुरुषात् सत्यमेतत् ब्रवीमि ते।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः। अनुमान्य तमाचार्य्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति। १५९५
सोऽभिवाद्य कृपं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं। उवाच दुर्द्धर्षतरं वाक्यं वाक्यविशारदः।

अनुमानयित्वा योत्स्येऽहं गुरो विगतकल्मषः । जयेयञ्च रिपून् सर्व्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ।
॥ कृप उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्व्वशः ।
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ।
तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः । ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि । १९००
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य्य शृणु मे वचः । इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितं । अवध्योऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ।
प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयन्तव नराधिप । आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।
एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा । अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ।
स शल्यमभिवाद्याऽथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः । १९०५
अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः । जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ।
॥ शल्य उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ।
तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते । अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ।
ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं वचो राजन् बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः । १९१०
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितं । ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमं । कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहं ।
॥ शल्य उवाच ॥ किमत्र ब्रूहि साहाय्यं करोमि नृपसत्तम । कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः । सूतपुत्रस्य सङ्ग्रामे कार्य्यस्तेजोवधस्त्वया ।
॥ शल्य उवाच ॥ सम्पत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं तव । १९१५
॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरं । निर्जगाम महासैन्यात् भ्रातृभिः परिवारितः ।
वासुदेवस्तु राधेयमाहवे ऽभिजगाम ह । तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ।
श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात् किल न योत्स्यसि । अस्मान् वरय राधेय यावत् भीष्मो न हन्यते ।
हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगं । धार्त्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत् समं ।
॥ कर्ण उवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धार्त्तराष्ट्रस्य केशव । त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्य्योधनहितैषिणं । १९२०
तत् श्रुत्वा वचनं कृष्णः स न्यवर्त्तत भारत । युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः ।
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पाण्डवाग्रजः । योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये सह्यकारणात् ।
अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्म्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धार्त्तराष्ट्रजान् । युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एह्येहि सर्व्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् । युयुत्सो वासुदेवश्च वयञ्च ब्रूम सर्व्वशः । १९२५
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् । त्वयि तन्तुश्च पिण्डश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ।

भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महाद्युते । न भविष्यति दुर्ब्बुद्धिर्धार्त्तराष्ट्रो ह्यमर्षणः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिं ।
ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंहृष्टो महाभुजः । जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत् कनकोज्ज्वलं ।
प्रत्यपद्यन्त ते सर्व्वे रथान् स्वान् पुरुषर्षभाः । ततो व्यूहं यथापूर्व्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ।
अवादयन् दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्कलान् । सिंहनादांश्च विविधान् विनेदुः पुरुषर्षभाः ।
रथस्थान् पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रेक्ष्य पार्थिवाः । धृष्टद्युम्नादयः सर्व्वे पुनर्जहृषिरे तदा ।
गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयतांश्च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयाञ्चक्रिरे भृशं ।
सौहृदञ्च कृपाञ्चैव प्राप्तकालं महात्मनां । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथयाञ्चक्रिरे नृपाः ।
साधुसाध्विति सर्व्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः । वाचः पुण्याः कीर्त्तिमतां मनोहृदयहर्षणाः ।
म्लेच्छाश्चार्य्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा । वृत्तं तं पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ।
ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्कलान् । शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान् दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च । के पूर्व्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव । भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ।
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ।
उभयोः सेनयो राजंस्ततस्ते स्म समाद्रवन् । वयं तान् प्रति नर्दन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ।
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्त्तराष्ट्रयोः । चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ।
नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यायतानामशिवे मुहूर्त्ते । बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धुतानामिव सागराणां ।
तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे । भीमसेनो महाबाहुः प्राणदत् गोवृषो यथा ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानाञ्च बृंहितं । सिंहनादञ्च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ।
हयानां ह्रेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः । सर्व्वानभ्यभवच्छब्दान् भीमसेनस्य निस्वनः ।
तच्छ्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः । जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनं ।
वाहनानि च सर्व्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः । शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ।
दर्शयन् घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् । भीषयंस्ते सुतांस्तत्र तव एतान् समभ्ययात् ।
तमायान्तं महेष्वासं सोदर्य्याः पर्य्यवारयन् । छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरं ।
दुर्य्योधनस्य पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहस्तथा । दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ।
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः । पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्य्यवान् ।
महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः । आददानाश्च नाराचान्निर्म्मुक्ताशीविषोपमान् ।

अथ ते द्रौपदीपुत्त्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । १५५५
धार्त्तराष्ट्रान् प्रतिययुरर्द्दयन्तः शितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृतां ।
तस्मिन् प्रथमसङ्ग्रामे भीमज्यातलनिःस्वने । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चित् पराङ्मुखः ।
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्तवेधिनां राजन् शरानुत्सृजतां भृशं ।
नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ।
सर्व्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत । ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमं । १५६०
ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् व्यायच्छन्त महारथाः ।
कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसङ्कुले । शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्व्वे प्रगृहीतशरासनाः । अन्तर्द्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः ।
सहसैन्याः समापेतुः पुत्त्रस्य तव शासनात् । तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ।
सिंहनादरवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः । स घोषवाञ्छरपाहधनुर्नागोऽमिकच्छपः । १५६५
व्यावल्गितपुरोवात आसीत् क्षुब्धाब्धिवत्स्वनः । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रशः ।
सहसैन्याः समापेतुः पुत्त्रस्य तव वाहिनीं । उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां सुसमागमः ।
प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्त्ततामपि । न तु स्वेषां परेषाञ्च विशेषः समदृश्यत ।
तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । अतिसर्व्वाण्यनीकानि पिता तेऽतिव्यरोचत ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि युद्धारम्भे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ पूर्व्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशाम्पते । प्रावर्त्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्त्तनं । १५७०
कुरूणां सृञ्जयानाञ्च सङ्ग्रामे विजिगीषतां । सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्व्वीञ्च नादयन् ।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह । जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणां प्रतिगर्जतां ।
तलत्राभिहतश्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ । पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनाञ्च महास्वनः ।
तोत्राङ्कुशनिपातश्च आयुधानाञ्च निस्वनः । घण्टाशब्दश्च नागानामन्योऽन्यमभिधावतां ।
तस्मिन् समुदितः शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः । बभूव रथनिर्घोषः पर्ज्जन्यनिनदोपमः । १५७५
ते मनःक्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्व्व एवोच्छ्रितध्वजाः ।
स्वयं शान्तनवो राजन्नभ्यधावद्धनञ्जयं । प्रगृह्य कार्म्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ।
अर्ज्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतं । अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्द्धनि ।
तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्धा नाकम्पयद्बली ।
तथैव पाण्डवो राजन् भीष्मं नाकम्पयत् युधि । सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्म्माणमभ्ययात् । १५८०
तयोः सुतुमुलं युद्धं सुमहल्लोमहर्षणं । सात्यकिः कृतवर्म्माणं कृतवर्म्मा च सात्यकिं ।
आनर्च्छतुः सनिर्घोषौ तक्षमाणौ परस्परं । तौ शराचितसर्व्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ । अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।

ततः कोशलको राजा सौभद्रस्य विशाम्पते । ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिञ्चाभ्यपातयत् ।
सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ । बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः । १९८५
तथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्द्दनः । ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिं ।
अन्योन्यञ्च शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुररिन्दमौ । मानिनं समरे दीप्तं कृतवैरं महारथं ।
भीमसेनस्तव सुतं दुर्य्योधनमयोधयत् । तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महारथौ ।
अन्योऽन्यं शरवर्षाभ्यां ववर्षाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
विस्मयः सर्व्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथं । १९९०
अविध्यन्निशितैर्वाणैर्बहुभिर्म्मर्म्मभेदिभिः । तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरञ्च शरासनं ।
चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत । अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ।
पुत्रस्तु तव दुर्द्धर्षो नकुलस्तु महाहवे । तुरङ्गांश्चैव चिच्छेद ध्वजञ्चैव न्यपातयत् ।
दुर्म्मुखः सहदेवन्तु प्रत्युद्याय महाबलं । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ।
सहदेवस्ततो वीरो दुर्म्मुखस्य महाहवे । शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिं । १९९५
तावन्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्म्मदौ । त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् । तस्य मद्रपतिश्चापं द्विधा चिच्छेद पश्यतः ।
तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्यत् कार्म्मुकमादत्त वेगवत् बलवत्तरं ।
ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यधावत भारत । तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढं । २०००
धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । शरञ्चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरं ।
प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत । अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्द्दश ।
द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्योऽन्यं सुसंरब्धौ चक्रतुः सुभृशं रणं ।
सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि । अभ्ययौ महाराज तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजं । सौमदत्तिस्ततः शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् । २००५
तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं विशाम्पते । दृप्तयोः समरे तूर्णं देवदानवयोरिव ।
वाह्लीकन्तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विशाम्पते । अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ।
वाह्लीकस्तु ततो राजन् धृष्टकेतुममर्षणं । शरैर्बहुभिरानर्च्छत् सिंहनादमथानदत् ।
चेदिराजस्तु संक्रुद्धो वाह्लीकं नवभिः शरैः । विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्द्दन्तौ च मुहुर्म्मुहुः । समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव । २०१०
राक्षसं क्रूरकर्म्माणं क्रूरकर्म्मा घटोत्कचः । अलम्बुषं प्रत्युद्ययाद्बलं शक्र इवाहवे ।
घटोत्कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलं । नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ।
अलम्बुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलं । बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।

व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ । शिखण्डी समरे राजन् द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धं शिखण्डिनमवस्थितं । नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन् द्रोणपुत्त्रमताडयत् । सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
जघ्नतुस्तौ तदाऽन्योऽन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे । भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत । विराटो भगदत्तन्तु शरवर्षेण भारत ।
अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलं । भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिः ।
छादयामास समरे मेघः सूर्य्यमिवोदितं । बृहत्क्षत्त्रन्तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत । गौतमञ्च सुसंक्रुद्धं शरवृष्ट्याऽभ्यपूरयत् ।
ततोऽन्योन्यं हयान् हत्वा धनुश्छित्त्वा च भारत । विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
तयोस्तदभवत् युद्धं घोररूपं दुरासदं । द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथं ।
अभ्युद्ययौ सुसंरब्धो हृष्टरूपं परन्तपः । ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत । तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं सुदारुणं ।
ईक्षितृप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव । विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महाबलं ।
अभ्यगाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्त्तत । विकर्णः श्रुतसोमन्तु विद्धा नाकम्पयच्छरैः ।
श्रुतसोमो विकर्णञ्च तदद्भुतमिवाभवत् । सुशर्म्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ।
अभ्यद्रवत् सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी । सुशर्म्मा च महाराज चेकितानं महारथं ।
महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे । चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्म्माणं महाहवे ।
ववर्ष शरवर्षेण महामेघ इवाचलं । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तं सिंह इव द्विपं । यौधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ।
व्यदारयत सङ्ग्रामे मघवा इव दानवं । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु प्रत्यविध्यत् महाहवे ।
व्यदारयत् महाप्राज्ञ शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथं ।
श्रुतकर्म्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे । सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सहदेवं महारथं ।
विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्व्वतं । श्रुतकर्म्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथं ।
शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निव सर्व्वशः । इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणं ।
प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तपः । आर्ज्जुनिस्तस्य समरे हयान् हत्वा महारथः ।
ननाद बलवान् राजंस्तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् । श्रुतायुस्तु सुसंरब्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्त्तत । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथं ।
ससेनं ससुतं वीरं समसज्जतुराहवे । तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्योर्घोरं पराक्रमं ।
अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह । अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।
कुन्तिभोजस्तु तं तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् । कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।

स च तं प्रति विव्याध तदद्भुतमिवाभवत्। केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिष।
ससैन्यान् सहसैन्यास्तु योधयामासुराहवे। वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमं।
उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः। उत्तरश्चापि तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः।
चेदिराट् समरे राजन् उलूकं समभिद्रवत्। तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत।
उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः। तयोर्युद्धं समभवद् घोररूपं विशाम्पते।
दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योऽन्यमपराजितौ। एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनां।
पदातीनाञ्च समरे तव तेषाञ्च सङ्कुले। मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीत् मधुरदर्शनं।
तत उन्मत्तवद्राजन् न प्राज्ञायत किञ्चन। गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ।
अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनं। ततो युद्धं सुदुर्द्धर्षं व्याकुलं समपद्यत।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं। तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः।
प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं युधि। ततो दन्तिसहस्राणि रथानाञ्चापि मारिष।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः। तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपत्तयः।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वन्द्वयुद्धे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजञ्छतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनां। निर्मर्य्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत।
न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसं। न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयो न च मातुलं।
न मातुलश्च स्वस्रीयं न सखायं सखा तदा। आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह।
रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः। अभज्यन्त रथैरेव युगानि भरतर्षभ।
रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः। सङ्गतैः सङ्गता केचित् परस्परजिघांसवः।
न शेकुश्चलितुं केचित् सन्निपत्य रथा रथैः। प्रभिन्नास्तु महाकायाः सन्निपत्य महागजैः।
बहुधा दारयन् क्रुद्धा विषाणैरितरेतरं। सतोरणपताकैश्च वारणा रथवारणैः।
अभिद्रुत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः। दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः।
अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः। अप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां सम्मुखाभिमुखा ययुः।
प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचित्तत्र महागजाः। क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः।
सम्यक् प्रणीताश्च तथा प्रभिन्नकरटामुखाः। ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः।
विनेदुर्भिन्नमर्म्माणो निपेतुश्च गतासवः। प्राद्रवन्तो दिशः केचित् नदन्तो भैरवान् रवान्।
गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्काः प्रहारिणः। ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः।
गदाभिर्मुषलैश्चैव भिन्दिपालैः सतोमरैः। आयसैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः।
प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः। व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः।
राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः। प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावतां।

अर्वाक्चित्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः । सञ्जज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ।
गदामुषलरुग्णानां भिन्नानाञ्च वरासिभिः । दन्तिदन्ताभिन्नानां मृदितानाञ्च दन्तिभिः ।
तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरं । शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत । १०७५
हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः । हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः ।
तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः । आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः ।
अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान् । शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ।
बहूनपि हयारोहान् भल्लैः सन्नतपर्वभिः । रथी जघान सम्प्राप्य बाणगोचरमागतान् ।
नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान् गजाः । पादैरेव विमृद्नन्ति मत्ताः कनकभूषणाः । १०८०
पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः । प्रासैर्विनिहताः केचिद् विनेदुः परमातुराः ।
साश्वारोहान् हयान् केचित् केचिदुन्मथ्य वारणान् । सहसा चिक्षिपुस्तत्र सङ्कुले परमे सति ।
साश्वारोहान् विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान् गजाः । रथौघानवमृद्नन्तः सध्वजानभिचक्रमुः ।
पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचित्तत्र महागजाः । साश्वारोहान् हयान् जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ।
प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान् । आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः । १०८५
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च । निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशाम्पते । द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजग्मुः परान् रणे । अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वविदारितं ।
विदर्शयन्तः सम्पेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः । केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान् करैः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः सम्पेतुः सर्वशब्दगाः । शक्तिभिर्दारिताः केचित् संछिन्नाश्च परश्वधैः । १०९०
हस्तिभिर्मृदिताः केचित् क्षुण्णाश्चान्ये तुरङ्गमैः । रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ताश्च परश्वधैः ।
व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र स्म बान्धवान् । पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बन्धुभिः ।
मातुलान् भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे । विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ।
बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः । क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषार्त्ता जीवितेप्सवः ।
तृषापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशाम्पते । भूमौ निपतिताः सङ्ख्ये मृगयाञ्चक्रिरे जलं । १०९५
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत । व्यनिन्दन् भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च सङ्गतान् ।
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परं । नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ।
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र विशाम्पते । निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात् स्वदशनच्छदं ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्तोऽपि परस्परं । अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्त्ता व्रणपीडिताः ।
निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः । अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे । ११००
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः । अशोभन्त महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ।
सम्बभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः । वर्त्तमाने महाभीमे तस्मिन् वीरवरक्षये ।

जघान तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे। स्वस्रीयो मातुलञ्चापि स्वस्रीयञ्चापि मातुलः।
सखायञ्च सखा चापि सम्बन्धी बान्धवांस्तथा। एवमेव क्षयो वृत्तः कुरूणां पाण्डवैः सह।
वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मर्य्यादे महाभये। भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत। १८०५
केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ। राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे।
बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे। वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये।
दुर्म्मुखः कृतवर्म्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः। भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः।
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ। पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः। १८१०
चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत। भीष्मस्य बहुधा तालश्चलकेतुरदृश्यत।
स शिरांसि रणेऽरीणां रथांश्च सयुगध्वजान्। निचकर्त्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः।
नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ। केचिदार्त्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्म्मसु ताडिताः।
अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः। संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति।
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना। अभ्यवर्षत भीष्मञ्च तांश्चैव रथसत्तमान्। १८१५
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा। भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह।
कृतवर्म्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः। विद्ध्वा नवभिरानर्च्छत् शिताग्रैः प्रपितामहं।
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक् प्रणिहितेन च। ध्वजमेकेन चिच्छेद जाम्बूनदविभूषितं।
दुर्म्मुखस्य तु भल्लेन सर्व्वावरणभेदिना। जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्व्वणा।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्त्तस्वरविभूषितं। कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः। १८२०
जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः। तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि।
लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्व्वे भीष्ममुखा रथाः। सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयं।
तस्य लाघवमार्गस्थमालातसदृशप्रभं। दिशः पर्य्यपतच्चापि गाण्डीवमिव घोषवत्।
स तमासाद्य वेगेन भीष्मो नवभिराशुगैः। विव्याध समरे तूर्णमार्ज्जुनिं परवीरहा।
ध्वजञ्चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः। सारथिञ्च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः। १८२५
तथैव कृतवर्म्मा तु कृपः शल्यश्च मारिष। विद्ध्वा नाकम्पयत् कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्व्वतं।
स तैः परिवृतः शूरो धार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः। ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान् प्रति।
ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य्य शरवृष्टिभिः। ननाद बलवान् कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजन् शरान्।
तत्रास्य सुमहद्राजन् बाह्वोर्बलमदृश्यत। यतमानस्य समरे भीष्ममर्द्दयतः शरैः।
पराक्रान्तस्य तस्यैवं भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान्। स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान्। १८३०
ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः। चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः।

स राजतो महास्कन्धस्तालो मणिविभूषितः। सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत
ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतन्तं भरतर्षभ। दृष्ट्वा भीष्मोऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन्
अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च। प्रादुश्चक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन् महाबलः।
ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः। अवाकिरदमेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत्। १८२५
ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः। रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः।
विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। भीमश्च केकयश्चैव सात्यकिश्च विशाम्पते।
जवेन पततां तेषां भीष्मः शान्तनवो रणे। पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्च्छत् सात्यकिं नवभिः शरैः।
पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च। ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा।
जाम्बूनदमयः केतुः केशरी नरसत्तम। पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात्। १८३०
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शान्तनवं रणे। कृपमेकेन विव्याध कृतवर्म्माणमष्टभिः।
प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना। अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः।
तस्य वारणराजस्य रणे चापततो जवात्। शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे।
तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः। पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान्।
स हताश्वे रथे तिष्ठन् मद्राधिपतिरायसीं। उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमां। १८३५
तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः। स पपात गजस्कन्धात् प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः।
समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात्। वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरं।
भिन्नवर्म्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः। भीममार्त्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च।
एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो जनाधिप। आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्म्मणः।
उत्तरन्तु हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं तदा। श्वेतः सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः। १८४०
धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः सन्नतपर्व्वभिः। निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत।
ततस्ते तु निमेषार्द्धात् प्रतिपद्य धनूंषि च। सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेताय पर्य्यपातयन्।
ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः। निचकर्त्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनां।
ते निकृत्तमहाचापाः त्वरमाणा महारथाः। रथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान् रवान्।
मुमुचुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति। ततस्ता ज्वलिताः सर्व्वा महोल्काऽशनिनिस्वनाः। १८४५
अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित्। ततः समादाय शरं सर्व्वकायविदारणं।
प्राहिणोत् भरतश्रेष्ठ बाणं श्वेतरथं प्रति। तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान्।
ततो रुक्मरथो राजन् सायकेन दृढं हतः। निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्चाविशन्महत्।
तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः। अपोवाह महाराज सर्व्वलोकस्य पश्यतः।
श्वेतोऽथान्यान् समादाय वाजिनो हेमभूषितान्। तेषां स च महाबाहुर्ध्वजाग्राण्यपातयत्। १८५०
हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परन्तप। शरैश्चैनान् समावृत्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति।

ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत। दृष्ट्वा सेनापतिं हृष्टं यान्तं शल्यरथं प्रति।
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्त्रो महाबलः। शूरैर्द्धतस्य सैन्येन प्रायाच्छल्यरथं प्रति।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत्। ततो युद्धं समभवत् तुमुलं लोमहर्षणं।
तावकानां परेषाञ्च व्यतिषक्तरथद्विपं। सौभद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे। १८६५
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते। एतेषु नरसिंहेषु चेदिसैन्येषु चैव हि।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति। कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्व्वत सञ्जय।
भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः।
॥ सञ्जय उवाच॥ राजञ्छतसहस्राणि ततः क्षत्त्रियपुङ्गवाः। श्वेतं सेनापतिं शूराः पुरस्कृत्य महारथाः। १८७०
राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्त्रस्य भारत। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य चातुमैच्छन् महारथाः।
अभ्यवर्त्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतं। जिघांसन्तो युधां श्रेष्ठं तदासीत् तुमुलं महत्।
ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतं। तावकानां परेषाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत।
तत्राकरोद्रथोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो बहून्। प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरर्क्कसमोत्तमः।
समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान्। तुदन् समन्तात् समरे रविरुद्यन् यथा तमः। १८७५
तेनाजौ प्रेषिता राजन् शराः शतसहस्रशः। क्षत्त्रियान्तकराः सङ्ख्ये महावेगा महाबलाः।
पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रणे। राजन् कण्टकसन्नद्धा वीरा विगतमस्तकाः।
रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशाम्पते। रथो रथोपर्य्यवर्त्तत्तुरगस्तु तुरङ्गमं।
स्खलन्निहितं वीरं लम्बमानं रुक्मकार्मुकं। उदीर्णाश्च हया राजन् वहन्तश्च ततस्ततः।
बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तकवचा हताः। शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते। १८८०
परस्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः। उत्थाय च प्रधावन्तो द्वन्द्वयुद्धमवाप्नुवन्।
पीडिताः पुनरन्योऽन्यं लुण्ठतो रणमूर्द्धनि। मत्तो गजः पर्य्यतच्छतशो रथिनो हताः।
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्तः समन्ततः। स्यन्दने न्यपतत् कश्चित् निहतोऽन्येन सायकैः।
हतसारथिरप्युच्चैर्निपपात महारथः। युध्यमानस्य सङ्ग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते।
धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत् प्रत्ययुध्यतां। गात्रस्पर्शेन योधानां व्यज्ञासि परिपन्थिनं। १८८५
युध्यमाना शरै राजन् सञ्जिनी ध्वजिनी न्यगात्। अन्योऽन्यं बाणसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः।
शब्दायमाने सङ्ग्रामे पटहे कर्णदारिणि। युध्यमानस्य सङ्ग्रामे कुर्व्वतः पौरुषं स्वकं।
नाश्रौषीन्नाम युद्धे तु तुमुले लोमहर्षणे। पिता स्वमौरसं पुत्त्रं नाभिजानीत कश्चन।
चक्रे भग्ने युगश्चैव एको धुर्य्यो हयो हतः। आक्षिप्तः स्यन्दनाद्वीरः ससारथिरजिह्मगैः।
विधुरे भिन्नचक्रे च रथेऽपि विवशीकृते। तेन तेन स्म दृश्यन्ते बान्धवानां परस्परं। १८९०

यो हतः शिरसा छिन्नो मर्मभिर्निहतो हतः। अहतः कोऽपि नैवासीत् भीष्मे निघ्नति सायकान्।
श्वेतः कुरूणामकरोत् स्वयं तस्मिन्महाहवे। राजपुत्रांस्तथोदारानवधीच्छतसंघशः।
चिच्छेद रथिनां बाणैः शिरांसि शतसङ्घशः। साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्ततः।
रथिनो रथचक्राश्च रथारोहा रथाश्च च। छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशाम्पते।
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत। वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत। १८९५
वयं श्वेतभयात् भीता विहाय रथमुत्तमं। अपयातास्ततः पश्चाच्च पश्याम ते धुरं।
शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन। भीष्मं शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंशिताः।
अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे। एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचलः।
आददानो रणे प्राणान् सविता शिशिरात्यये। गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ हेममरीचिमान्।
स मुमोच महेष्वासः शरसङ्घाननेकशः। निघ्नन्नमित्रान् समरे वज्रपाणिरिवासुरान्। १९००
ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्तं महाहवे। स्वयूथादिव ते यूथान् मुक्ताग्निमिव दारुणा।
तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परन्तपः। दुर्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान् समशोषयत्।
जीवं तदुत्थितं त्यक्त्वा भयञ्च स महाहवे। पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विशाम्पते।
प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव। दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मो वेगेन स समभ्ययात्।
स भीष्मं शरजालेन महता समवाकिरत्। श्वेतश्चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत्। १९०५
तौ वृषाविव गर्जन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ। व्याघ्राविव सुसंरब्धौ अन्योन्यमभिजघ्नतुः।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ। भीष्मः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ।
एकाह्ना निर्दहेत् भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीं। शरैः परमसंक्रुद्धः श्वेतो यदि न पालयेत्।
पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतं। प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमना ह्यभूत्।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः। ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे। १९१०
श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीं। ताडयामास वेगेन द्रुमान् वायुरिवौजसा।
द्रावयित्वा चमूश्चैव वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः। आयातः स महाराज यत्र भीष्मो व्यवस्थितः।
तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदीप्तौ महाबलौ। अयुध्येतां महात्मानौ यथा वा वृत्रवासवौ।
अन्योऽन्यन्तु महाराज परस्परवधैषिणौ। निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः।
पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी। तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपं। १९१५
आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः। तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा।
स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाऽचलः। श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः।
विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत्। प्रहस्य च रणे श्वेतः सृक्किणी परिसंलिहन्
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य दशभिर्दशधा शरैः। सन्धाय विशिखञ्चैव शरं लोममवाहितं।
उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः। केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव। १९२०

हतं भीष्ममनन्तेन श्वेतस्य वशमागतं । पाण्डवा अपि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान् समन्ततः ।
भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः । ततो दुर्य्योधनः क्रोधात् स्वमनीकमचोदयत् ।
यत्नात् भीष्मं परिप्सुध्वं रक्षमाणाः समन्ततः । मा नः पश्यमानानां श्वेतोऽसमवधात्स्यति ।
भीष्मः शान्तनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि ते । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
बलेन चतुरङ्गेन गाङ्गेयमनुपालयन् । बाह्लीकः कृतवर्म्मा च कृपः शल्यश्च भारत । २९२५
जारासन्धिर्विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः । त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य्य समन्ततः ।
शस्त्रवृष्टिं सुबहुलां श्वेतस्योपर्य्यपातयन् । तान् क्रुद्धान् निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महाबलः ।
अवारयदमेयात्मा दर्शयन् पाणिलाघवं । स निवार्य्यैव तान् सर्व्वान् केशरी कुञ्जरानिव ।
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ।
श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिलीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायुगैः । २९३०
विव्याध समरे राजन् सर्व्वलोकस्य पश्यतः । ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितं ।
प्रवीरं सर्व्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्टानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् ।
तं वीरं त्वरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतं । हतं श्वेतेन मन्यन्त श्वेतस्य वशमागतं ।
ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारितां ।
श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत् सायकान् बहून् । तानावार्य्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः । २९३५
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव । उत्सृज्य कार्म्मुकं राजन् गाङ्गेयः क्रोधमूर्च्छितः ।
अन्यत् कार्म्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरं । तत्र सन्धाय विपुलान् भल्लान् सप्त शिलाशितान् ।
चतुर्भिश्चतुरश्वांश्च श्वेतस्य पृतनापतेः । ध्वजं द्वाभ्याञ्च चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः । हताश्वसूतात् स रथादवप्लुत्य महारथः ।
अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः । २९४०
ताडयामास निशितैः शरव्रातैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ।
स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीं । ततः शक्तिं रणे घोरां गृहीत्वोग्रां महाभयां ।
कालदण्डोपमां घोरां मृत्योरास्य समनप्रभां । अब्रवीच तदा श्वेतो भीष्मं शान्तनवं रणे ।
तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषोत्तम । एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमां । पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्त्वदनर्थं चिकीर्षति । २९४५
हाहाकारो महानासीत् पुत्राणां ते विशाम्पते । दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभां ।
श्वेतस्य करनिर्म्मुक्तां निर्म्मुक्तोरगसन्निभां । अपतत् सहसा राजन् महोल्केव नभस्तलात् ।
ज्वलन्तीमन्तरीक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृतां । असंभ्रान्तस्तदा राजन् पिता देवव्रतस्तव ।
अष्टभिर्नवधा भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः । उत्कृष्टहेमविकृतां निकृतां निशितैः शरैः ।
उच्चुक्रुशुस्ततः सर्व्वे तावका भरतर्षभ । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः । २९५०

कालोपहतचेतास्तु कर्त्तव्यं नाभ्यजानत । क्रोधसंमूर्च्छितो राजन् वैराटिः प्रहसन्निव ।
गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं प्रति । क्रोधसंरक्तनयनो दण्डपाणिरिवापरः ।
भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्व्वतं । तस्य वेगमसम्बार्य्यं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
प्रभाववित् प्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गतः । श्वेतः क्रोधवशाद्राजन् भ्रामयित्वा महागदां ।
रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो महेश्वरः । तया भीष्मनिपातिन्या सरथो भस्मसात्कृतः ।
सध्वजः सहसूतेन साश्वः सहयुगन्धरः । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
अभ्यधावन्त सहसा शल्यप्रभृतयो रथाः । ततोऽन्यं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य्य दुर्म्मनाः ।
शनकैरभ्ययाच्छ्वेतं भीष्मो दृष्ट्वा रथोत्तमं । एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरं ।
आकाशोदीरितां दिव्यामात्मनो हितसंश्रयां । भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ।
एष ह्यस्य जये कालो निर्द्दिष्टो विश्वयोनिना । एतत् श्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितं ।
सम्प्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
सहितास्तु न्यवर्त्तन्त परीप्सन्तो महारथाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
कैकेया धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्य्यवान् । एतानापततो दृष्ट्वा द्रोणशल्यकृपैः सह ।
अवारयदमेयात्मा वायुवेगानिवाचलः । सन्निरुद्धेषु सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ।
देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । ततः प्रवार्य्यमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
अन्यत् कार्म्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः । क्षणेन सज्जमकरोत् शक्रचापसमप्रभं ।
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथं । वृतन्तु तैर्नरव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ।
अभ्यवर्त्तत गाङ्गेयः श्वेतं सेनापतिं द्रुतं । आपतन्तं ततो भीष्मं भीमसेनः प्रतापवान् ।
आजघ्ने विशिखैः षष्ट्या सेनान्यश्च महारथः । अभिमन्युश्च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् । आजघ्ने भरतश्रेष्ठ त्रिभिः सन्नतपर्व्वभिः ।
सात्यकिञ्च शतेनाजौ भरतानां पितामहः । धृष्टद्युम्नञ्च विंशत्या कैकेयञ्चापि पञ्चभिः ।
तांश्च सर्व्वान् महेष्वासान् पिता देवव्रतस्तव । वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमं । विकृष्य बलवान् भीष्मः समधत्त दुरासदं ।
ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनं । ददृशुर्देवगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
स तस्य कवचं भित्त्वा ज्वलदग्निसमोजसः । जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिवोज्ज्वलन् ।
अस्तं गच्छन्निवादित्यः प्रभामादाय सत्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः ।
तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शृङ्गमिव च्युतं ।
अशोचन् पाण्डवाः सर्व्वे क्षत्रिया ये महारथाः । प्रहृष्टास्तु सुताः सर्व्वे कुरवश्चापि सर्व्वशः ।
ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितं । वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यन्ति स्म समन्ततः ।

तस्मिन् हते महेष्वासे भीष्मेणामिततेजसा । प्रवेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।

ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्व्वशः । अवहारं प्रचक्रतुर्निहते वाहिनीपतौ ।

ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदताञ्च मुहुर्मुहुः ।

पार्था विमनसो भूत्वा प्राविशन्त महारथाः । चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरथेन परन्तप ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि श्वेतवधे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्वेते सेनापतौ तात सङ्ग्रामे निहते परैः । किमकुर्व्वन् महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । १९८५

सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितं । तदर्थं यतताञ्चापि परेषां प्रपलायिनां ।

मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं सञ्जय शृण्वतः । प्रत्युपायं चिन्तयतो लज्जां प्राप्नोति मे नहि ।

सर्व्वप्रायोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिः सदा । कृतवैरः सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ।

तस्योद्वेगात् भयाच्चापि संश्रितः पाण्डवान् पुरा । स सर्व्वं परित्यज्य दुःखं संश्रित्य तिष्ठति ।

पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गदेशे निविश्य च । सपत्नान् सततो बाधमार्य्यवृत्तिमनुष्ठितः । १९९०

आश्चर्य्यं वै तदा तेषां पुरा राजा सुदुर्म्मतिः । ततो युधिष्ठिरं प्राप्य कथं सञ्जय सूदितः ।

प्रक्षिप्तः सम्मतिः क्षुद्रः पातालेषु सुदुर्म्मतिः । न युद्धं रोचयेत् भीष्मो न चाचार्य्यः कथञ्चन ।

न कृपो न च गान्धारी नाहं सञ्जय रोचये । न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्म्मराजश्च पाण्डवः ।

न भीमो नार्ज्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ । वार्य्यमाणो मया नित्यं गान्धार्य्या विदुरेण च ।

जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना । दुर्य्योधनो युद्धमना नित्यमेव हि सञ्जय । १९९५

कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् । दुःशासनेन च तथा पाण्डवानन्वचिन्तयत् ।

तस्याहं व्यसने घोरे मन्ये प्राप्तन्तु सञ्जय । श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।

संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोत् युधि । अर्ज्जुनाद्धि भयं भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।

स हि शूरश्च कौन्तेयः क्षिप्रकारी धनञ्जयः । मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति [illegible] ।

ऐन्द्रिं इन्द्रानुजसममुपेन्द्रसदृशं रणे । अमोघक्रोधसङ्कल्पं दृष्ट्वा वः किमभून्मनः । २०००

स चैवं वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः । ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन् समितिञ्जयः ।

वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणां क्षेपकोऽरिषु । सतस्याक्षेपहस्तश्च कौन्तेयो यो महारथः ।

स सञ्जय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नः किमकरोत् श्वेते युधि निपातिते ।

पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपतेः । मन्ये मनः प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनां ।

तेषां क्रोधं चिन्तयंस्तु अहःसु च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्य्योधनकृतेन हि । २००५

कथं चाभून्महायुद्धं सर्व्वं शंस मम सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवापनयनो महान् । न च दुर्य्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ।

गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृक् मतिस्तव । वह्निदीप्ते गृहे यद्वत् कूपस्य खननं यथा ।

गतपूर्व्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे । सेनापतौ हते श्वेते भीष्मेण युधि भारत ।

शतवर्म्मणा च सहितं दृष्ट्वा शङ्खमवस्थितं । वैराटिः समरश्लाघी शङ्खः परबलार्द्दनः । २०१०
सद्यः क्रोधात् प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव । स विस्फार्य्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ।
अभ्यधावज्जिघांसुर्वै शल्यं मद्राधिपं युधि । महता रथवंशेन समन्तात् परिवारितः ।
सृजन् वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमं ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्य्यवारयन् । मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरङ्गतं ।
ततो भीष्मो महाबाहुर्व्विनद्य जलदो यथा । तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे । २०१५
तमुद्यतं समीक्ष्याथ महेष्वासं महारथं । सन्त्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ।
तत्रार्ज्जुनः सन्त्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः । भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्त्तत ।
हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यतां । तेजस्तेजसि सम्पृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ।
अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य्य महारथात् । शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ।
स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः । बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च । २०२०
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः । यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्व्वतः समवस्तृतं ।
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् । भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ।
उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनं । अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतं ।
प्रियं सम्बन्धिनं राजञ्छरानवकिरन् बहून् । अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ।
शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य च । अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः । २०२५
मध्यन्दिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा । न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुं ।
वीक्षाञ्चक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्द्दिता इव ।
हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्द्दिते । हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ।
ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्म्मुकः । मुमोच वाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ।
शरैरेकायनीकुर्व्वन्दिशः सर्व्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत । २०३०
ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्व्वशः । प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ।
भीष्मञ्च समुदीर्य्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे । अवहारमकुर्व्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि शङ्खयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ । भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्य्योधने तथा ।
धर्म्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्द्दनं । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः सर्व्वैश्चैव जनेश्वरैः ।
शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयं । वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं । २०३५
कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमं । शरैर्द्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलं ।
कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुं । लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलं ।
एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलं । दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतं ।

शक्तो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे। वरुणः पाशभृच्चापि कुवेरो वा गदाधरः।
न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महारथः। सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधे जले प्लवः।
आत्मनो बुद्धिदौर्ब्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव। वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुं।
न त्विमान् पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे। क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित्।
यथाऽनलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः। विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिका जनाः।
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी। भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः।
मत्कृते भ्रातृसौहार्द्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात्। जीवितं बहु मन्यन्ते जीवितं ह्यद्य दुर्लभं।
जीवितस्याविशेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरं। न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव।
रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः। घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणां।
किन्नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव मा चिरं। मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनं।
एको भीमः परं शक्त्या युद्ध्यत्येष महाबलः। केवलं बाहुवीर्य्येण क्षत्रधर्म्ममनुस्मरन्।
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः। करोत्यसुकरं कर्म्म गजाश्वरथपत्तिषु।
अलमेष क्षयं कर्त्तुं परसैन्यस्य मारिष। आर्ज्जवेनैव युद्धेन वीरो वर्षशतेन वा।
एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान् समुपेक्षते। निर्द्दह्यमानान् भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना।
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः। धक्ष्यन्ते क्षत्रियान् सर्व्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः।
कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्व्वपार्थिवैः। क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः।
स त्वं पश्य महेष्वासं योगेश्वर महारथं। यो भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा।
तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः। स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः।
एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः। चिरमन्तर्म्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः।
शोकार्त्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखेन हतचेतसं। अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन् सर्व्वपाण्डवान्।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि। यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्व्वे लोकस्य धन्विनः।
अहञ्च प्रियकृद्राजन् सात्यकिश्च महारथः। विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।
तथैव सबलाः सर्व्वे राजानो राजसत्तम। त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै त्वद्भक्ताश्च विशाम्पते।
एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः। सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महारथः।
शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्यान्तकरः किल। एतच्छ्रुत्वा महाराजो धृष्टद्युम्नं महारथं।
अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः। धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पार्षत।
नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितं। भवान् सेनापतिर्म्मह्यं वासुदेवेन सम्मितः।
कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा। तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीर्भरतर्षभ।
स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रमी जहि कौरवान्। अहं च त्वाऽनुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष।
माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः। ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ।

ततस्तु हर्षयन् सर्व्वान् धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत। अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा।
रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथं। सर्व्वानद्य रणे दृप्तान् प्रतियोत्स्यामि पार्थिवान्।
अथोत्कुष्टं महावीर्य्यैः पाण्डवैर्युद्धदुर्म्मदैः। समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने।
अब्रवीच्च ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिं। व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्व्वशत्रुनिवर्हणः।
यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत्। तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनाशनं।
अदृष्टपूर्व्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह। तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृतेव ह।
प्रभाते सर्व्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयं। आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः।
शासनात्पुरुहूतस्य निर्म्मितो विश्वकर्म्मणा। इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कृतः।
आकाशग इवाकाशे गन्धर्व्वनगरोपमः। नृत्यमान इवाभाति रथचर्य्यासु मारिष।
तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना। बभूव परमोपेतः स्वयम्भूरिव भानुना।
शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः। कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च चक्षुषास्तां जनेश्वरौ।
दाशार्णैश्च प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह। अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ।
पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्पौरवकैः सह। निषादैः सहितश्चैव पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः।
पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः।
पिशाचा दारदाश्चैव पौण्ड्राः कुण्डीविषैः सह। मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः।
वाहिकास्तित्तिराश्चैव पाण्ड्याश्चोड्राश्च भारत। शरवास्तुम्बुमाश्चैव वत्साश्च सहनाकुलैः।
नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वमुपाश्रितौ। रथानामयुतं पक्षैः शिरस्तु नियुतं तथा।
पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः। ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः।
पक्षिकोटिषु पक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः। जग्मुः परिवृता राजन् ज्वलन्त इव पर्व्वताः।
जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः। काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः।
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः। सूर्य्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च। श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु ध्वजेषु च।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि क्रौञ्चव्यूहनिर्म्माणे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ क्रौञ्चं दृष्ट्वा महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव। व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पाण्डवेनामितौजसा।
आचार्य्यमुपसङ्गम्य कृपं शल्यञ्च मारिष। सौमदत्तिं विकर्णञ्च सोऽश्वत्थामानमेव च।
दुःशासनादीन् भ्रातृंश्च सर्व्वानेव च भारत। अन्यांश्च सुबहून् शूरान् युद्धाय समुपागतान्।
प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव। नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे शास्त्रार्थकोविदाः।
एकैकशः समर्था हि यूयं सर्व्वे महारथाः। पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्याः किमु संहताः।
अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं। पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं।
संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुक्कुरास्तथा। रेचकास्त्रिगर्त्ताश्च मद्रका यवनास्तथा।

शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन हि। विकर्णेन सुवीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः।
चित्रसेनेन सहिताः सहिता मणिभद्रकैः। भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृताः।
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तवपुत्राश्च मारिष। अव्यूहन्त महाव्यूहं पार्थानां प्रतिबाधने।
भीष्मः सैन्येन महता समन्तात् परिवारितः। ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव।
तमन्वयात् महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान्। कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशाम्पते।
विदर्भैर्मेलकैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि। सहिताः सर्व्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनं।
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिवयोऽथ वसातयः। शकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाजमपालयत्।
ततो दुर्य्योधनो राजा सहितः सर्व्वसोदरैः। अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा वामनकोशलैः।
दरदैश्च वृकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः। अभ्यद्रवत संहृष्टः पाण्डवेयस्य वाहिनीं।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन्।
सोमदत्तः सुशर्म्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः। शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः।
अश्वत्थामा कृपश्चापि कृतवर्म्मा च सात्वतः। महत्या सेनया सार्द्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः।
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानाजनपदेश्वराः। केतुमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः।
ततस्ते तावकाः सर्व्वे हृष्टा युद्धाय भारत। दध्मुः शङ्खान् मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथाऽनदन्।
तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः। सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्।
ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः। आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्।
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ। प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नविभूषितौ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः। पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः।
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ।
काशिराजश्च शैव्यश्च शिखण्डी च महारथः। धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः।
पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याश्च पञ्च वै। सर्व्वे दध्मुर्महाशङ्खान् सिंहनादांश्च नेदिरे।
स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः। नभश्च पृथिवीञ्चैव तुमुलो व्यनुनादयन्।
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः। पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परं।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि कौरवसैन्यव्यूहे एकपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च। कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः। अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलं।
तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। अब्रवीत् तावकान् सर्व्वान् युध्यध्वमिति दंशिताः।
ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः। पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त सर्व्वे एवोच्छ्रितध्वजाः।
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणं। तावकानां परेषाञ्च व्यतिषिक्तरथद्विपं।
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजिताः। सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च।

तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः । अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ।
सौभद्रे भीमसेने च अर्ज्जुने च महारथे । कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु वा पुनः । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ।
प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन् वीरसमागमे । सर्व्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् । २१३०
सादिनो ध्वजिनश्चैव हताः प्रवरवाजिनः । विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ।
अर्ज्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथं । वार्ष्णेयमब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ।
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीं । नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्य्योधनहिते रतः ।
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्द्दन । धार्त्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ।
पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्विना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि सैन्यहेतोर्ज्जनार्द्दन । २१३५
तमब्रवीत् वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय । एष त्वां प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ।
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतं । प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ।
चलत्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ।
महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्च्चसा । विनिघ्नन् कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
आगच्छत रणे शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्द्धनः । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव कुञ्जरं । २१४०
त्रासयानं रणे शूरान् पातयन्तञ्च सायकैः । सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्ज्जुनं । को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्त्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति । ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
अर्ज्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशतैः शरैः ।
दुर्य्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः । द्रौणिः षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः । २१४५
आर्त्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै राजन् विव्याध पाण्डवं । स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः । स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपञ्च नवभिः शरैः ।
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रं विकर्णञ्च त्रिभिः शरैः । आर्त्तायनिं त्रिभिर्वाणै राजानञ्चापि पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ । तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनञ्जयं । ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य हितेरतं । २१५०
अभ्यवर्त्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः । भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवं ।
अशीत्या निशितैर्वाणैस्ततोऽक्रुश्यन्त तावकाः । तेषान्तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् । तेषान्तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
चिक्रीड धनुषा राजन्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्य्योधनो राजा भीष्ममाह नरेश्वरः ।
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे । एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली । २१५५
पातयन् सर्व्वसैन्यानि मूलं नः परिकृन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ।

त्वत्कृते ह्येव कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशाम्पते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ।
स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फाल्गुनः । एवमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ।
धिक् क्षत्रधर्म्ममित्युक्त्वा प्रायात् पार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतहयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
सिंहनादं भृशं चक्रुः शङ्खान् दध्मुश्च मारिष । द्रौणिर्दुर्य्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।
परिवार्य्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्व्वे परिवार्य्य धनञ्जयं ।
स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्च्छन्नवभिः शरैः ।
तमर्ज्जुनः प्रत्यविध्यत् दशभिर्म्मर्म्मभेदिभिः । ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
अर्ज्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयत् दिशः । शरजालं ततस्तन्तु शरजालेन पार्थिव ।
वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तदा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । भीष्मचापप्रयुक्तानि शरजालानि सङ्घशः ।
शीर्य्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्ज्जुनसायकैः । तथैवार्ज्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्व्वशः ।
गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले । अर्ज्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्च्छच्छितैः शरैः ।
भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध नवभिः शरैः । अन्योन्यं तौ हयान् विद्ध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
रथेषां रथचक्रञ्च चिक्रीडतुररिन्दमौ । ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।
वासुदेवं त्रिभिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे । भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ।
विरराज रणे राजन् सपुष्प इव किंशुकः । ततोऽर्ज्जुनोऽभिसंक्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवं ।
गाङ्गेयसारथिं सङ्ख्ये निर्विभेद त्रिभिः शरैः । यतमानौ ततो वीरावन्योन्यस्य रथं प्रति ।
नाशक्नुतां तदाऽन्योन्यमभिसन्धातुमाहवे । मण्डलानि विचित्राणि गत्प्रत्यागतानि च ।
दर्शयामासतू राजन् सूतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरञ्च प्रहारेषु तर्कयन्तौ विशाम्पते ।
राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः । उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दञ्च चक्रतुः ।
तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ । तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ।
दारिता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च । न तयोरन्तरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ।
बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ । चिह्नमात्रेण भीष्मस्य प्रययुस्तत्र कौरवाः ।
तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे । तयोर्नृवरयो राजन् दृष्ट्वा तादृक् पराक्रमं ।
विस्मयं सर्व्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे । न तयोरन्तरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
धर्म्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् । उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
प्रकाशौ तु ततस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे । तत्र देवाः सगन्धर्व्वाश्चारणाश्च महर्षयः ।
अन्योऽन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमं । न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
सदेवासुरगन्धर्व्वैर्लोकैरपि कथञ्चन । आश्चर्य्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतं ।
नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन । नैव शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।

सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन् सायकान् रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदं ।
न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्द्धरं । आलोकादपि युद्धं हि सममेतद्भविष्यति ।
इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रचरन्त्यस्ततस्ततः । गाङ्गेयार्ज्जुनयोः सङ्ख्ये स्तवयुक्ता विशाम्पते ।
त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योऽन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे । २२९०
शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः । शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
उभयोः सेनयोः शूरा न्यकृन्तन्त परस्परं । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरे तस्मिन् सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन् महानासीत् समागमः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मार्जुनयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चैव पार्षतः । रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवं । २२९५
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयौजसा ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदारुणं । न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
द्रोणस्तु विविधैर्वाणैर्धृष्टद्युम्नममर्षणं । सारथिञ्चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः । पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः । विव्याध समरे वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । २३००
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् । शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणं ।
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति । शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरं ।
हाहाकारो महानासीत् सर्व्वसैन्यस्य भारत । तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ।
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषं । यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
तञ्च दीप्तं महाघोरमायान्तं मृत्युमात्मनः । चिच्छेद शरवृष्टिञ्च भारद्वाजे मुमोच ह । २३०५
तत उच्चुक्रुशुर्हृष्टाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । धृष्टद्युम्नेन तत् कर्म्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करं ।
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैदूर्य्यभूषितां । द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ।
तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणां । त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ।
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ।
शरवर्षं ततस्तत्तु सन्निवार्य्य महारथः । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्म्मुकं । २३१०
स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्व्वीं महायशाः । द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ।
सा गदा तत्कराम्मुक्ता प्रागात् द्रोणजिघांसया । तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमं ।
लाघवात् व्यंसयामास गदां हेमविभूषितां । व्यंसयित्वा गदाञ्चैव प्रेषयामास पार्षते ।
भल्लान् सुनिशितान् पीतान् स्वर्णपुङ्खान् शिलाशितान् । ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः । द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः । २३१५

रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ । वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।
अमर्षितस्ततो राजन् पराक्रम्य चमूमुखे । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्म्मुकं ।
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलं ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् । अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः
पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च । ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् । २२२०
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवारोहत् ख्यापयन् पौरुषं महत् ।
तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः सुविपुलं चर्म्म शतचन्द्रं ततो रुचिं । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ।
अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपं ।
तत्राश्चर्य्यमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषं । लाघवञ्चास्त्रयोगञ्च बलं बाह्वोश्च भारत । २२२५
यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्षतं । न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ।
तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथं । वारयाणं शरौघांश्च चर्म्मणा कृतहस्तवत् ।
ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली । साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ।
स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन् विव्याध सप्तभिः । पार्षतञ्च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथं ।
ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गं समचोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने । २२३०
ततः सा महती सेना कलिङ्गानां नरेश्वर । भीममभ्युद्ययौ भीमा तव पुत्रस्य शासनात् ।
पाञ्चाल्यमभिसन्त्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास सङ्गतौ ।
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्म्मराजं समभ्ययात् । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं
कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य च महात्मनः । जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकं
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्रेण मम सन्दिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः । कथमद्भुतकर्म्माणं भीमसेनं महाबलं । २२३५
चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकं । योधयामास समरे कालिङ्गः सह सेनया ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः । महत्या सेनया युक्तः प्रायात् भीमरथं प्रति ।
तामापतन्तीं महतीं कलिङ्गानां महाचमूं । रथनागाश्वकलिलां प्रगृहीतमहायुधां ।
भीमसेनः कलिङ्गानामार्च्छद्भारत वाहिनीं । केतुमन्तञ्च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ।
ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह । आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेन दंशितः । २२४०
रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः । अयुतेन गजानाञ्च निषादैः सह केतुमान् ।
भीमसेनं महाराज समन्तात् पर्य्यवारयत् । चेदिमत्स्यकरूषाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।
अभ्यवर्त्तन्त सहसा निषादान् सह राजभिः । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहं ।
प्रजानताञ्च योधानां परस्परजिघांसया । घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।

यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया । तस्य सैन्यस्य सङ्ग्रामे युध्यमानस्य भारत । २२३५
बभूवुः सुमहाशब्दाः सागरस्येव गर्जतः । अन्योऽन्यस्य ततो योधा विकृन्तन्तो विशाम्पते ।
महीं चक्रुश्चितां सर्व्वां मांसशोणितसन्निभां । योधान् स्वान् स्वान् परांश्चापि न व्यजानन् जिघांसया ।
स्वानप्याददते ते तु शूराः समरदुर्ज्जयाः । विमर्द्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशाम्पते । कृत्वा पुरुषकारन्तु यथाशक्ति महाबलाः ।
भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्त्तन्त चेदयः । सर्व्वैः कलिङ्गैरासन्नः सन्निवृत्तेषु चेदिषु । २२४०
स्वबाहुबलमास्थाय संन्यवर्त्तत पाण्डवः । न चचाल रथोपस्थात् भीमसेनो महाबलः ।
शितैरवाकिरन् बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीं । कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रस्तस्य महारथः ।
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः । ततो भीमो महाबाहुर्व्विधुन्वन् रुचिरं धनुः ।
योधयामास कालिङ्गं स्वबाहुबलमाश्रितः । शक्रदेवस्तु समरे विसृजन् सायकान् बहून् ।
अश्वान् जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः । तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमं । २२४५
शक्रदेवोऽभिदुद्राव किरन् निशितैः शरैः । भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ।
ववर्ष शरवर्षेण तपान्ते जलदो यथा । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनो महाबलः ।
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्व्वशैक्यायसीं गदां । स तया निहतो राजन् कालिङ्गस्य सुतो रथात् ।
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलं । हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां महारथः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः । ततो भीमो महाबाहुर्गदां त्यक्त्वा महाबलः । २२५०
उद्बवर्ह स निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म्म दारुणं । चर्म्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ।
नक्षत्रैरर्द्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितं । कालिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
प्रगृह्य स शरं घोरमेकं सर्पविषोपमं । प्राहिणोत् भीमसेनाय बधाकाङ्क्षी नरेश्वर ।
तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरं । भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो बलं तव । कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य संयुगे । २२५५
तोमरान् प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्द्दश शिलाशितान् । तानप्राप्तान् महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
चिच्छेद सहसा राजन्नसम्भ्रान्तो वरासिना । निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान् वै चतुर्द्दश ।
भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत् पुरुषर्षभ । भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलं । न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनः । तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी । २२६०
न भीमं समरे मेने मानुषं पुरुषर्षभ । ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनं ।
सासिर्व्वेगवदाप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमं । आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
खड्गेन पृतनामध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् । सोऽन्तरा युधि तं हत्वा राजपुत्रमरिन्दमः ।
गुरुभारसहं स्कन्धे नागस्यासिमपातयत् । छिन्नस्कन्धः स विनदन् पपात गजयूथपः ।

आरूढः सिंहवेगेन सानुमानिव पर्व्वतः । पततश्चाप्यवप्लुत्य गजात् भारत भारतः । २२७५
खड्गपाणिरदीनात्मा तस्थौ भुवि स दंशितः । स चचार बहून् मार्गानभीतः पातयन् गजान् ।
अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्व्वतः प्रत्यदृश्यत । अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु वा विभुः ।
पदातीनाञ्च सङ्घेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत । श्येनवद्व्यचरत् सङ्ख्ये युधि भीमो महाबलः ।
छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः । खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनां ।
पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्द्धनः । मोहयामास शूरांस्तान् कालान्तकयमोपमः । २२८०
मूढास्त एव च रणे विनदन्तः समाद्रवन् । सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ।
निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च । जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ।
भीमसेनश्चरन् मार्गान् सुबहून् प्रत्यदृश्यत । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं प्लुतं ।
सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास भारत । केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
विनेदुर्भिन्नमर्म्माणो निपेतुश्च गतासवः । छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च छिन्नकुम्भास्तथा परे । २२८५
वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः । निपेतुरुर्व्व्याञ्च तदा विनदन्तो महारवान् ।
छिन्नाश्च तोमरा राजन् महामात्रशिरांसि च । परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
ग्रैवेयानथ शक्तीश्च पताकाः करिणांस्तथा । तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ।
अग्निदण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह । घण्टाश्च विविधाकारा हेमगर्भान् त्सरूनपि ।
पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः । छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः । २२९०
आसीत् तस्मिन् रणे भूमिः पर्व्वतैः पतितैरिव । विमृद्यैवं महानागान् ममर्द्दाश्वान्नरर्षभः ।
अश्वारोहवरांश्चैव पातयामास भारत । तद्युद्धमभवत् घोरं तस्य तेषाञ्च मारिष ।
खलीनान्यथ योक्त्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः । परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ।
कवचान्यथ चर्म्माणि चित्राण्याभरणानि च । तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ।
स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलां कुमुदैरिव । आप्लुत्य रथिनः कांश्चित् परामृश्य महाबलः । २२९५
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः । मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च तरस्विनः ।
मार्गांश्च चरतश्चित्रान् व्यस्मयन्त रणे जनाः । निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादैरन्यानभीषयत् । ऊरुवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ।
अपरे चैनमालोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनां ।
परिवार्य्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ । २३००
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्रार्द्दित इव द्विपः ।
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः । अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतं ।
भीमं सम्पादयामास रथेन रथिनां वरः । तमारुहत् रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ।

कालिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्। ततः श्रुतायुर्बलवान् भीमाय निशितान् शरान्।
प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन् पाणिलाघवं। स कार्म्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः।
समाहतो भृशं राजन् कलिङ्गेन महायशाः। संचुक्रोध भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः।
क्रुद्धः स चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः। कलिङ्गमवधीत् पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः।
क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कालिङ्गस्य महाबलौ। सत्यदेवञ्च सत्यञ्च प्राहिणोत् यमसादनं।
ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैः शरैः। केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयत् यमसादनं।
ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणं। अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन्।
ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः। कलिङ्गाः शतशो राजन् भीमसेनमवारयन्।
सन्निवार्य्य तु तां राजन् शरवृष्टिं समुत्थितां। गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः।
भीमः सप्तशतान् वीराननयत् यमसादनं। पुनश्चैव द्विसाहस्रान् कालिङ्गानरिमर्द्दनः।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत्। एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनःपुनः।
बिभेद समरे वीरो भीमो भीमपराक्रमः। हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन कृता रणे।
विप्रजग्मुरनीकेषु घना वातहता इव। मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः।
ततो भीमो महाबाहुः खड्गसक्तमहाभुजः। सम्प्रहृष्टो महाघोरं शङ्खं प्रध्मापयद्बली।
सर्व्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत्। मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परन्तप।
प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्व्वशः। भीमसेनेन समरे गजेन्द्रेणेव सर्व्वतः।
मार्गान् बहून् विचरता धावता च ततस्ततः। मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत।
भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं तत् समकम्पत। क्षोभ्यमाणमसम्बाधं ग्राहेणेव महासरः।
त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्म्मणा। पुनरावर्त्तमानेषु विद्रवत्सु समन्ततः।
सर्व्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः। अब्रवीत् स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत।
सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः। भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः।
धर्म्मराजश्च तान् सर्व्वानुपजग्राह पाण्डवः। महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः।
एवं सञ्चोद्य सर्व्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः। भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचितां।
न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते। भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः।
सोऽपश्यत कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनं। भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा।
ननाद बहुधा राजन् हृष्टश्चासीत् परन्तप। शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च।
स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते। कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत्।
धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कालिङ्गैः समभिद्रुतं। भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात्।
तौ दूरात् सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ। कलिङ्गान् समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ।
स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः। पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः।

स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः। आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान्। २२३५
कलिङ्गप्रभवाञ्चैव मांसशोणितकर्द्दमां। रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्त्तयन्नदीं।
अथान्तरे कलिङ्गानां पाण्डवानाञ्च वाहिनीं। सन्ततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः।
भीमसेनं तदा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप। कालोऽयं भीमरूपेण कालिङ्गैः सह युध्यते।
ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे। अभ्ययात् त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः।
तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतं। २२४०
परिवार्य्य तु ते सर्व्वे गाङ्गेयं तरसा रणे। त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्च्छुरञ्जसा।
प्रत्यविध्यच्च तान् सर्व्वान् पिता देवव्रतस्तव। यतमानान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः।
ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य्य महारथान्। हयान् काञ्चनसन्नाहान् भीमस्याभ्यहनच्छरैः।
हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान्। शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति।
सम्प्राप्तामथ तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव। द्विधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यशीर्य्यत। २२४५
ततः शैक्यायसीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदां। भीमसेनो रथात् तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः।
धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः। पश्यतां सर्व्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनं।
सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया। सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः।
भीष्मस्य निहते तस्मिन् सारथौ रथिनां वरः। वातायमानैरश्वैस्तैरपनीतो रणाजिरात्।
भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महारथे। प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन् कक्षमिवोल्वणं। २२५०
स हत्वा सर्व्वकालिङ्गान् सेनामध्ये व्यवस्थितः। नैनमभ्युत्सहन् केचित् तावका भरतर्षभ।
स पूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ। धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समीयादथ सात्यकिं।
अथाब्रवीत् भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः। प्रहर्षयन् यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः।
दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान्। शक्रदेवश्च कालिङ्गो कालिङ्गाश्च मृधे हताः।
स्वबाहुबलवीर्य्येण नागाश्वरथसङ्कुलाः। महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः। २२५५
महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया। एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दमः।
रथस्थं तमभिद्रुत्य पर्य्यष्वजत पाण्डवं। ततः स्वरथमागम्य पुनरेव महारथः।
तावकानवधीत् क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत्।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि कलिङ्गराजवधे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ गते पूर्व्वाह्णसमये तस्मिन्नहनि भारत। रथनागाश्वपत्तीनां सादिनाञ्च महाक्षये।
द्रोणपुत्त्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना। समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः। २२६०
स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः। द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः।
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः। द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्त्तन्तयेषुभिः।
धृष्टद्युम्नन्तु संसक्तं द्रौणिना दृष्ट्वा भारत। सौभद्रोऽभ्यपतत् तूर्णं विकिरन्निशितान् शरान्।

स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपञ्च नवभिः शरैः । अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध भरतर्षभ ।
आर्ज्जुनिस्तु ततस्तूर्णं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा । शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपञ्च निशितैस्त्रिभिः । २३५५
लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं पर्य्यवस्थितं । अभ्यवर्त्तत संक्रुद्धस्ततो युद्धमभूत्ततः ।
दौर्य्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं निशितैः शरैः । विव्याध समरे राजन् तदद्भुतमिवाभवत् ।
अभिमन्युश्च संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ । शरैः पञ्चशतैः क्षिप्रं क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ।
लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा । मुष्टिदेशे महाराज ततस्तुक्रुशुर्ज्जनाः ।
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । अन्यदादत्तवान् चित्रं कार्म्मुकं वदतां वर । २३६०
तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । अन्योन्यं निशितैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ।
ततो दुर्य्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महाबलं । पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ।
सन्निवृत्ते तव सुते सर्व्व एव जनाधिप । आर्ज्जुनिं रथवंशेन समन्तात् पर्य्यवारयन् ।
स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्ज्जयः । न स्म प्रव्यथितो राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
सौभद्रमथ संसक्तं दृष्ट्वा तत्र धनञ्जयः । अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजं । २३६५
ततः स रथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः । अभ्यवर्त्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनं ।
उद्धूतं सहसा भौमं नराश्वरथसादिभिः । दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ।
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च । तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्व्वशः ।
प्रणेदुः सर्व्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः । कुरूणामनयस्तीव्रः प्रत्यपद्यत दारुणः ।
नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः । प्रजज्ञायत नरश्रेष्ठ शरसङ्घैः किरीटिनः । २३७०
सादितो ध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशं । विप्रद्रुतरथाः केचित् दृश्यन्ते रथयूथपाः ।
विरथा रथिनश्चान्ये धावमानास्ततस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधैः साङ्गदैर्भुजैः ।
हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः । अर्ज्जुनस्य भयाद्राजन् समन्तात् विप्रदुद्रुवुः ।
रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः । पातिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्ज्जुनसायकैः ।
सगदानुद्यतान् बाहून् सखड्गांश्च विशाम्पते । सप्रासांश्च सतूणीरान् सशरान् सशरासनान् । २३७५
साङ्कुशान् सपताकांश्च तत्र तत्रार्ज्जुनो नृणां । निचकर्त्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ।
परिघाणां विदीर्णानां मुद्गराणाञ्च मारिष । प्रासानां भिन्दिपालानां निस्त्रिंशानाञ्च संयुगे ।
परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणाञ्च भारत । वर्म्मणां चापविद्धानां काञ्चनानां च भूतले ।
ध्वजानां चर्म्मणाञ्चैव व्यजनानाञ्च सर्व्वशः । छत्राणां हेमदण्डानां तोमराणां च भारत ।
प्रतोदानां कशाणाञ्च योक्त्राणाञ्चैव मारिष । राशयः स्म प्रदृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ । २३८०
नासीत्तत्र पुमान् कश्चित् तव सैन्यस्य मारिष । योऽर्ज्जुनं समरे शूरं प्रत्युदीयात् कथञ्चन ।
यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशाम्पते । स शरैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ।
तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्व्वशः । अर्ज्जुनो वासुदेवश्च शङ्खौ दध्मतुरुत्तमौ ।

तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव । अब्रवीत् समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ।
एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली । तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्य्यात् धनञ्जयः ।
न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमं ।
न निवर्त्तयितुञ्चापि शक्येयं महतीचमूः । अन्योन्यप्रेक्षया पश्य दुर्व्वलेयं वरूथिनी ।
एष चास्तं गिरिं श्रेष्ठं भानुमान् प्रतिपद्यते । चक्षूंषि सर्व्वलोकस्य संहरन्निव सर्व्वथा ।
तत्रावहारं सम्प्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ । श्रान्ता भीताश्च ये योधा न योत्स्यन्ति कदाचन ।
एवमुक्ता ततो भीष्मो द्रोणमाचार्य्यसत्तमं । अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ।
ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषाञ्च मारिष । अस्तं गच्छति सूर्य्येऽभूत् सन्ध्या च समवर्त्तत ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि द्वितीयदिवसावहारे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां भीष्मः शान्तनवस्ततः । अनीकान्यथ संयाने व्यादिदेश परन्तपः ।
गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा । पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी वृद्धः कुरुपितामहः ।
गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव । चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिरस्यास्तां यशस्विनौ । त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ।
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः । पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह । पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च मारिष ।
मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह । दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कौण्डीवृषास्तथा । बृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ।
व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परन्तपः । धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।
तावकानाञ्च तं व्यूहं प्रत्यव्यूहत पाण्डवः । अर्द्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणं ।
दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत । नानाशस्त्रौघसम्पन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ।
तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह ।
नीलादनन्तरश्चैव धृष्टकेतुर्महारथः । चेदिकाशिकरूषैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः । मध्ये सैन्यस्य सहिताः स्थिता युद्धाय भारत ।
तत्रैव धर्म्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः । ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परं । भैमसेनिस्ततो राजन् केकयाश्च महारथाः ।
ततोऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्वमुपाश्रितः । सर्व्वस्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्दनः ।
एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । नाशार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षे ये च संश्रिताः ।
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषिक्तरथद्विपं । तावकानां परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरं ।
हस्त्योघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशाम्पते । सम्पतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्नन्तस्ते परस्परं ।

धावताञ्च रथौघानां युध्यताञ्च पृथक् पृथक्। बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः।
दिवस्पृक् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरं। सम्प्रहारे तु तुमुले तव तेषाञ्च भारत।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि गारुडार्द्धचन्द्रव्यूहनिर्म्माणे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च। धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तत्र भारत। २४२५
शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान्। ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये।
धार्त्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान् प्रत्ययोधयन्। प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं।
एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीं। बभञ्जुर्ब्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे।
द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्त्तद्भिरेव च। पाण्डवैः कौरवेयैश्च न प्रज्ञायत किञ्चन।
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरं। न दिशः प्रदिशश्चापि तत्र जग्मुः कथञ्चन। २४३०
अनुमानेन संज्ञाभिर्न्नामगोत्रैश्च संयुगे। वर्त्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशाम्पते।
न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विशाम्पते। रक्षितः स यथा तेन भारद्वाजेन मारिष।
तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना। नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः।
सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः। उभयोः सेनयो राजन् व्यतिषिक्तरथद्विपाः।
हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे। ऋष्टिभिर्व्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे। २४३५
रथी रथिनमासाद्य वाणैः कनकभूषणैः। पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे।
गजारोहा गजारोहान् नाराचशरतोमरैः। संयुक्तान् पातयामासुस्तव तेषाञ्च सर्व्वशः।
पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन् भिन्दिपालपरश्वधैः। न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः।
रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनं। सगजं पातयामास गजी च रथिनन्तथा।
रथिनञ्च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ। पातयामास समरे रथी च रथसादिनं। २४४०
पदाती रथिनं सङ्ख्ये रथी चापि पदातिनं। न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि।
गजारोहा हयारोहान् पातयामासुराहवे। हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत्।
गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः। पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः।
पत्तिसङ्घा हयारोहैः सादिसङ्घाश्च पत्तिभिः। पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः।
ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्म्मुकैस्तोमरैस्तथा। परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः। २४४५
प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा। शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कुणपैरङ्कुशैरपि।
निस्त्रिंशैर्व्विमलैश्चैव स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा। भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता।
नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे। अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्द्दमा।
प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः। दिशश्च विमलाः सर्व्वाः समपद्यन्त भारत।
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः। चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत। २४५०
तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्त्तमाने सुदारुणे। प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः।

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः। पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः।
एते समरदुर्द्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः। पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः समरे स्थिताः।
तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः। सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत।
तावकांस्तव पुत्रांश्च सहिताः सर्व्वराजभिः। द्रावयामासुराजिस्थांस्त्रिदशा दानवानिव। २४५५
तथा ते समरेऽन्योऽन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः। रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुः किंशुका इव।
विजित्य च रिपून् राजन् सेनयोरुभयोरपि। व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले।
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राक्षसञ्च घटोत्कचं।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे महत्या सेनया सह। भीष्मद्रोणौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिन्दमौ।
किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समन्तात् पार्थिवोत्तमान्। आर्ज्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलं। २४६०
ततः प्रववृते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः। तावकानां परेषाञ्च जिगीषूणां परस्परं।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसयुद्धारम्भे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५७॥
॥ सञ्जय उवाच॥ ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे। रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन्।
अथैनं रथवंशेन कोष्ठकीकृत्य भारत। शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तात् पर्य्यवारयन्।
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह। प्रासान् परश्वधांश्चैव मुद्गरान् मुषलानपि।
चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति। अस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिं। २४६५
रुरोध सर्व्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः। तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषं।
देवदानवगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः। साधुसाध्विति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्यपूजयन्।
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह। गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः।
ततः सौबलकाः शूरा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमं। तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधात् शस्त्रैर्नानाविधैरपि।
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्त्तमाने महाभये। अभिमन्योरथं तूर्णमारुरोह परन्तप। २४७०
तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीं। जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्व्वभिः।
द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्म्मराजस्य वाहिनीं। नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः।
ततो धर्म्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। मिषतां सर्व्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन्।
तत्राभूत् सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं। यथा देवासुरं युद्धं पूर्व्वमासीत् सुदारुणं।
कुर्व्वाणौ तु महत् कर्म्म भीमसेनघटोत्कचौ। दुर्य्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत्। २४७५
तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमं। अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्य्योधनममर्षणं। हृद्यविध्यत् पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः।
ततो दुर्य्योधनो राजा प्रहारवरपीडितः। निषसाद रथोपस्थे कश्मलञ्च जगाम ह।
तं विसंज्ञमथो दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः। अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत।
ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां ततस्ततः। निघ्नन् भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः। २४८०

पार्षतश्च रणश्रेष्ठो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डवः । द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च भारत ।
जघ्नतुर्व्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः । द्रवमाणं तु तत् सैन्यं तव पुत्त्रस्य संयुगे ।
नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ । वार्य्यमाणञ्च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
विद्रवत्येव तत् सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः । ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ । सौबलीं समरे सेनां नाशयेतां परन्तप । २४८५
शुशुभाते ततस्तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ । अमावास्यां गतौ यद्वत् सोमसूर्य्यौ नभस्तले ।
अर्ज्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशाम्पते । ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ।
बध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे । दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितं ।
द्रवतस्तान् समालोक्य भीष्मद्रोणौ महाबलौ । न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्य्योधनहितैषिणौ ।
ततो दुर्य्योधनो राजा समाश्वस्य विशाम्पते । न्यवर्त्तयत तत् सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः । २४९०
यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्त्तन्त क्षत्त्रियाणां महारथाः ।
तान् निवृत्तान् समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् लज्जया चावतस्थिरे ।
पुनरावर्त्ततां तेषां वेग आसीत् विशाम्पते । पूर्य्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ।
सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः । अब्रवीत् त्वरितो गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ।
पितामह निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव । २४९५
द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्त्रे ससुहृज्जने । कृपे चैव महेष्वासे द्रवते यत् वरूथिनी ।
न पाण्डवान् प्रतिबलान्नवमन्ये कथञ्चन । तथा द्रोणस्य संयुगे द्रौणेश्चापि कृपस्य च ।
अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह । यथेमां क्षमसे वीर बध्यमानां वरूथिनीं ।
सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूर्व्वमेव समागमे । न योत्स्ये पाण्डवान् सङ्ख्ये नापि सात्यकिपार्षतौ ।
श्रुत्वाऽहं वचनं तुभ्यमाचार्य्यस्य च भारत । कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयामस्तदैव हि । २५००
यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे । विक्रमेणानुरूपेण युध्यतां पुरुषर्षभौ ।
एतत् श्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन् वै मुहुर्मुहुः । अब्रवीत् तनयं तुभ्यं क्रोधात् व्याहृत्य चक्षुषी ।
बहुशोऽपि मया राजन् तथ्यमुक्तो हितं वचः । अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ।
यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ।
अद्य पाण्डुसुतान् सर्व्वान् ससैन्यान् सह बन्धुभिः । मिषतो वारयिष्यामि सर्व्वलोकस्य पश्यतः । २५०५
एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्त्रस्तव नरेश्वरः । दध्मौ शङ्खं मुदा युक्तो भेरीश्च समताडयत् ।
पाण्डवाश्च ततो राजन् श्रुत्वा तु निनदं महत् । दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्चाभ्यवादयन् ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मदुर्य्योधनसम्वादेऽष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण भारत । मम पुत्त्रस्य वाक्यैस्तु क्रोधितेन विशाम्पते ।
भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्जय । पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत । पश्चिमां दिशमास्थाय किञ्चित् याते दिवाकरे
जयं प्राप्तेषु सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्व्वधर्म्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्ययात् जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीं । महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्त्रैश्च सर्व्वशः ।
प्रावर्त्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । अस्माकं पाण्डवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ।
धनुषां कूजतां तत्र तलानाञ्चाभिहन्यतां । बभूव सुमहान् शब्दो गिरीणामिव दीर्य्यतां ।
तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्यैनं निवर्त्तस्व स्थिरो भव । स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः शूयन्ति सर्व्वशः ।
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ।
पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः । व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
कृत्तोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्म्मुकाः । प्रगृहीतायुधाश्चैव तस्थुः पुरुषसत्तमाः ।
प्रावर्त्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गशिलाघोरा मांसशोणितकर्द्दमा ।
वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा । परलोकार्णवनदी गृध्रगोमायुमोदिनी ।
न दृष्टं न श्रुतं वाऽपि युद्धमेतादृशं नृप । यथा तव सुतानाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ।
नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः । गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ।
विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष । शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलं ।
विनिर्भिन्ना नराः केचिदत्यापीडप्रकर्षिणः । अदीनाः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दर्पिताः ।
तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल । मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ।
अथाभ्येहि त्वमागच्छ किं भीतोऽसि क यास्यसि । स्थितोऽहं समरे माभैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ।
तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्म्मुकः । मुमोच बाणान् दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ।
शरैरेकायनीकुर्व्वन् दिशः सर्व्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ।
नृत्यन्वै रथमार्गेषु दर्शयन् पाणिलाघवं । अलातचक्रवद्राजन् तत्र तत्र स्म दृश्यते ।
तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयैः सह । अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ।
मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे । पूर्व्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ।
उदीच्याञ्चैवमालोक्य दक्षिणस्यां तथैव च । प्रतियुध्यन् स समरे गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ।
न चैनं पाण्डवेयानां कश्चित् शक्नोति वीक्षितुं । विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान् बहून् ।
कुर्व्वाणं समरे कर्म्म सूदयानञ्च वाहिनीं । व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव । शलभा इव राजानः पतन्ति स्म सहस्रशः ।
भीष्माग्निमिव संक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः । न हि मोघः शरः कश्चिदासीत् भीष्मस्य संयुगे ।
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिनः । भिनत्त्येकेन च रणे सुमुक्तेन नतपर्व्वणा ।
गजकङ्कटसन्नद्धं वज्रेणेव शिलोच्चयं । द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिण्डितान् पर्व्वतानिव ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव । यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।

मुहूर्त्तदृष्टः सययात् पतितो भुवि दृश्यते। एवं सा धर्म्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः । २४४०
भीष्मेणातुलवीर्य्येण व्यशीर्य्यत सहस्रधा । प्राकम्पत महासेना शरवर्षाभिपीडिता ।
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । यतमानाऽपि ते वीरा द्राव्यमाणान् महारथान् ।
नाशक्नुवन् वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् । महेन्द्रसमवीर्य्येण भज्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः । आविद्धरथनागाश्वं पतितं ध्वजकूवरं ।
अनीकं पाण्डुपुत्त्राणां हाहाभूतमचेतनं । जघानात्र पिता पुत्त्रं पुत्त्रश्च पितरन्तथा । २४४५
प्रियः सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचांश्चान्ये पाण्डुपुत्त्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य्य केशान् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत । तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तं रथयूथपयूथपं ।
ददृशे पाण्डुपुत्त्राणां सैन्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं सैन्यन्तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं कृष्णस्तु निगृह्य रथमुत्तमं । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात् विमुह्यसे । यत् त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे । २४५०
भीष्मद्रोणमुखान् सर्व्वान् धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
इति तत् कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम । बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानमितस्ततः ।
द्रवतश्च महीपालान् पश्य यौधिष्ठिरे बले । दृष्ट्वा तु समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकं ।
भयार्त्ताः सम्प्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनञ्जयः ।
चोदयाश्वान् यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवं । पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहं । २४५५
ततोऽश्वान् रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः । यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ।
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् । दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ।
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवत् विनदन् मुहुः । धनञ्जयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ।
क्षणेन सरथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः । शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रदृश्यते ।
वासुदेवस्त्वसम्भ्रान्तो धैर्य्यमास्थाय सत्त्ववान् । चोदयामास तानश्वान् विभिन्नान् भीष्मसायकैः । २४६०
ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनं । पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शितैः शरैः ।
स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः । निमेषान्तरमात्रेण सज्जं कृत्वा पिता तव ।
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनं । अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ।
तस्य तत् पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः । साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ।
त्वय्येवैतत् युक्तरूपं महत् कर्म्म धनञ्जय । प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्त्र कुरु युद्धं मया सह । २४६५
इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः । मुमोच समरे वीरः शरान् पार्थरथं प्रति ।
अदर्शयत् वासुदेवो हययाने परं बलं । मोघान् कुर्व्वन् शरांस्तस्य मण्डलान्यचरन् लघु ।
ततस्तु भीष्मः सुदृढं वासुदेव धनञ्जयौ । विव्याध निशितैर्ब्बाणैः सर्व्वगात्रेषु मारिष ।
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ । गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ।

पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः शतसहस्रशः । कृष्णार्ज्जुनौ संरब्धौ भीष्म आवारयद्रिपुः । २५७०
वार्ष्णेयश्च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः । मुहुरभ्युत्स्मयन् भीष्मः प्रहस्य जनवत्सला ।
ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं । सम्प्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धतां ।
तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । युगान्तमिव कुर्व्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
अमृष्यमाणो भगवान् केशवः परवीरहा । अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलं । २५७५
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ।
द्रवते च महत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान् वीक्ष्य सोमकान् ।
आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहं । सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनां । अर्ज्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ।
कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः । २५८०
प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति ।
तेषां बहुत्वात् सुभृशं शराणां दिशोऽथ सर्व्वाः पिहिता बभूवुः । न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्व्वाः क्षुभिता बभूवुः । द्रोणो विकर्णश्च जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्म्मा कृपश्च ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्व्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
किरीटिनं त्वरमाणा विसस्रुर्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः । तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श । २५८५
किरीटिनं सम्परिवार्य्यमाणं शिनेर्न्नप्ता वारणयूथपैश्च । ततस्तु दृष्ट्वार्ज्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णं । स तान्यनीकानि धनुष्मतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाऽभिपत्य ।
चकार साहाय्यमथार्ज्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य । विशीर्णनागाश्वरथं ध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्व्वयोधं ।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः । क क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्म्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः ।
मा स्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्म्मान् प्रतिपालयध्वं । तान् वासवानन्तरजो निशम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः
समेतान् । २५९०
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यतां च भीष्मश्च सङ्ख्ये समुदीर्य्यमाणं । अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्व्वदाशार्हभर्त्ता ।
उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् । ये यान्ति यान्त्येव शिनिप्रवीर येऽवस्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
भीष्मं रथात् पश्य निपात्यमानं द्रोणञ्च सङ्ख्ये सगणं मयाद्य । न मे बले सात्वतकौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य । निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणञ्च शैनेय रथप्रवीरौ ।
प्रीतिं करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च । निहत्य सर्व्वान् धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्र
मुख्याः । २५९५
राज्येन राजानमजातशत्रुं सम्पादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः । ततः सुनाभं वसुदेवपुत्त्रः सूर्य्यप्रभं वज्रसमप्रभावं ।
क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् । संकम्पयन् गाञ्चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मं ।

मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रं । सोऽभ्यद्रवत् भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
व्यालम्बिपीताम्बरपटप्रकाशो घनो यथा खे चिरमापिनद्धः । सुदर्शनश्चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालं ।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं । तत्कृष्णकोपोदयसूर्य्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रं । २६००
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं रराज नारायणबाहुनालं । तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
सर्व्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा । स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवलोकं ।
अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्ब्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः । तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदाम्वरिष्ठं ।
असम्भ्रमात् कार्म्मुकबाणपाणी रथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरण्य सङ्ख्ये । त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके । २६०५
सम्भावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभावः । श्रुत्वा वचः शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ।
त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य दुर्य्योधनश्चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्य्यूतदेवी नृपतिर्निवार्य्यः सुमन्त्रिणा धर्म्मपथि स्थितेन ।
त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धिर्धर्म्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं दैवतमित्युवाच ।
त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे सम्बोध्यमानो न बुबोध राजा । क्षमाय दैवाद्विपरीतबुद्धिः श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति ।
रथादवप्लुत्य ततस्त्वराबान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रवीरं । जग्राह पीनोन्नतलम्बबाहुं बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः । २६१०
निगृह्यमाणस्तु तमादिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी । आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुर्म्महावात इवैकवृक्षं ।
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तं । बलान्निजग्राह शनैर्म्महात्मा पदेऽथ राजन् दशमे कथञ्चित् ।
अवस्थितञ्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्ज्जुनः काञ्चनचित्रमाली । उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानां ।
न हास्यते कर्म्म यथाप्रतिज्ञं पुत्त्रैः शपे केशव सोदरैश्च । अन्तं गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज सम्प्रयुक्तः ।
ततः प्रतिज्ञां समयञ्च तस्य जनार्द्दनः प्रीतमना निशम्य । स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह । २६१५
स तानभीषून् पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता । निनादयामास दिशो नभश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ।
व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रं । विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ।
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च । ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्व्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणां ।
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च । जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्व्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ।
तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्द्धं । प्रत्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः । २६२०
अथार्ज्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् । दुर्य्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिं ।
स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान् संवार्य्य भूरिश्रवसा प्रमुक्तान् । शितेन दुर्य्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ।
ततः शुभामापततीञ्च शक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्तां । गदाञ्च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त्त वीरः ।
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयं । माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत् सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरीक्षे ।
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्व्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् । शरौघजालैर्व्विमलाग्निवर्णैर्न्निवारयामास किरीट
माली । २६२५
शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता रथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् । निकृत्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणां ।

ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्विंतत्य । गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयाञ्चकार ।
तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च । अन्तर्हिता गाण्डिवनिःस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः ।
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः । पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ।
सर्व्वाणि सैन्यानि तु तावकानि यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः । ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्न तं प्रतीतोऽभिससार कश्चित् । २६१०
तस्मिन् सुघोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः । गजाश्च नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्षाः ।
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः । दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ।
निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखेषु । पदातिसङ्घाश्च रथाश्च सङ्ख्ये हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ।
बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्व्यां । ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रकायाः ।
ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा । नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्त्तिता तत्र रणाजिरे वै । २६१५
वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा परेतनागाश्वशरीरतीरा । नरान्त्रमज्जाद्भुतमांसपङ्का प्रभूतरक्षोगणभूतसम्भूता ।
शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला शरीरसङ्घातमहस्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोर्म्मिसङ्कुला नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा ।
गोमायुशालावृककङ्कगृध्रैः क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च । उपेतकूलां ददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशां ।
प्रवर्त्तितामर्ज्जुनबाणसङ्घैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमां । हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ।
ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्व्वे सहिताः प्रणेदुः । जयप्रहृष्टाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयन्तः कुरुवीरयोधान् । २६२०
हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन । वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान् ।
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्द्दनश्च । ततो रविं संहृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पं । अथापयानं कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्य्योधनबाह्लिकाश्च ।
चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्तां । अवाप्य कीर्त्तिञ्च यशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनञ्जयोऽपि ।
यया नरेन्द्रः सह सोदरैश्च समाप्तकर्मा शिविरं निशायां । ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतमः प्रणादः । २६२५
रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्ज्जुनेन । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्व्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
महत्कृतं कर्म्म धनञ्जयेन कर्त्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः । श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् । अन्ये च योधाः शतशः समेताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।
स्वबाहुवीर्य्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन । इति ब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः सर्व्वे रणाद् भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसम्प्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः । किरीटिना वासितसर्व्वयोधा शुशुभे निविष्टा ध्वजिनी कुरूणां । २६३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि तृतीयदिवसावहारे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युष्टां निशां भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा । ययौ सपत्नान् प्रतिजातकोपः ततः समग्रेण बलेन भीष्मः ।
तं द्रोणदुर्य्योधनबाह्लिकाश्च तथैव दुर्म्मर्षणचित्रसेनौ । जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथाऽन्ये प्रययुः समन्तात् ।
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्य्यवद्भिश्च राजन् । रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव देवराजः ।

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः । सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ।
सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च । बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा । २९५५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्ज्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता । सेनाः महोग्रा सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगायाः ।
तं व्यालनानाविधगूढसारं गजाश्वपादातरथौघपक्षं । व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ।
स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः । वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा बलेन युक्तः सर्व्वसपत्नसेनां ।
सोपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं यत्ता यदूनामृषभेण संख्ये । कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ।
प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयास्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णं । २९६०
यथा हि पूर्व्वेऽहनि धर्म्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन । तथाभूतो मानुषेष्विह लोके न दृष्टपूर्व्वो न च विश्रुतश्च ।
ततो महाविगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्वनास्तूर्य्यरवाश्च जग्मुःसर्व्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः ।
ततः सबाणानि महास्वनानि विस्फार्य्यमाणानि धनूंषि वीरैः । क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ।
तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरीक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालं । महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीराः सहसा निपेतुः ।
रथी रथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः । २९६५
आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्बाणक्षतान्यद्भुतदर्शनानि । प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ।
सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्य्यप्रभाभानि शरावराणि । विदार्य्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्यां ।
गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णा केचित् स सूता रथिनः प्रपेतुः । रथर्षभाश्चापि रथर्षभेण निपेतिरे बाणहताः पृथिव्यां ।
गजौघवेगोद्धतसादकानां श्रुत्वा निषेदुर्व्वसुधां मनुष्याः । आर्त्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानां ।
सम्भ्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्त्ते महाक्षये सादिपदातियूनां । महारथैः सम्परिवार्य्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुं । २९७०
तं पञ्चतालोच्छ्रितपञ्चकेतुः मदश्ववेगादतिवीर्य्यवाणं । महास्त्रसंपातनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ।
तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः । कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्य्योधनः सोमदत्तिश्च राजन्।
ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्व्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्म्मा । जवेन शूरोऽभिससार सर्व्वांस्तानर्ज्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ।
तेषां महास्त्राणि महाबलानामसह्यकर्म्मा विनिहत्य कार्ष्णिः । बभौ महामन्त्रहुतार्च्चिमाली सदोगतः सन् भगवानिवाग्निः ।
ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनं कृत्वा नदीं तां समरे रिपूणां । जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः । २९७५
ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्ह्रादमहास्वनेन । विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली ।
तमुत्तमं सर्व्वधनुर्धराणामसक्तकर्म्मा कपिराजकेतुः । भीष्मं महात्मा ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भल्लैः ।
तथैव भीष्माहतमन्तरीक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः । विशीर्य्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणेव तमोऽभिभूतं ।
एवं त्विधं कार्म्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां । ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्यां ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीष्मार्ज्जुनद्वैरथे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष । पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् । २९८०
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्ज्जनाः । पञ्चभिर्म्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ।
नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्य्ये पराक्रमे । बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नाप्यस्त्रे नापि च लाघवे ।

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमं । दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तं सिंहनादमथानदत् ।
पीड्यमानञ्च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशाम्पते । दृष्ट्वा द्रौणी राजेन्द्र समन्तात् पर्य्यवारयन् ।
ध्वजिनीं धार्त्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् । प्रत्युद्ययौ च सौभद्रस्तेजसा च बलेन च । २८८५
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं । व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ।
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यञ्च पञ्चभिः । ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिः पर्य्यपातयत्
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना । शितेनोरगसङ्काशां पत्रिणा विजहार तां ।
शल्यस्य च महाघोरान् पञ्चाशतः शतशः शरान् । निवार्य्यार्ज्जुनदायादो जघान चतुरो हयान् ।
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवर्त्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलोदयं । २८९०
ततस्त्रिगर्त्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः । पञ्चविंशतिसाहस्राः तव पुत्रेण चोदिताः ।
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि । सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनं ।
तौ तत्र च पितापुत्रौ परिक्षिप्तरथावुभौ । ददर्श राजन् पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ।
स वारणरथौघैश्च सहस्रैर्बहुभिर्वृतः । वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ।
धनुर्विस्फार्य्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा च वाहिनीं । ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परन्तप । २८९५
तेन कीर्त्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना । प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ।
सोऽर्जुनं प्रति संयातः पाञ्चाल्यकुलवर्द्धनः । त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्दयत् ।
ततः स मद्रकान् हित्वा दशभिर्निशितैः शरैः । हृष्टरूपो जघानाशु भल्लेन कृतवर्मणः ।
दमनञ्चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः । जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परन्तपः ।
ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदं । अविध्यद्दशभिर्बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिं । २९००
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिलेलिहन् । भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्त्तास्य कार्मुकं ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्दयत् । अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभ । पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य यशस्विनः ।
सम्प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसं । पदातिस्तूर्णमागच्छत् रथस्थं द्रुपदात्मजं ।
तं महौघमिवायान्तं खात् पतन्तमिवोरगं । भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकं । २९०५
दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं । अपश्यन् पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
तस्य पाञ्चाल्यपुत्रस्य प्रतीपमभिधावतः । शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ।
बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः । त्वरन् सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ।
तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभं शरावरं । हतस्य पततो हस्तात् वेगेन न्यपतद्भुवि ।
तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः । २९१०
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे । हाहाकारो महानासीत् तव सैन्यस्य मारिष ।
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजं । अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदं ।

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ । ददृशुः सर्व्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ।
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्ब्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं ।
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः । आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत । २०१५
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सांयमनिपुत्रवधे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ।
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ।
हतान् पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ।
युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयम्प्रति । पाण्डवा विजयन्त्येव हीयन्ते चैव मामकाः ।
सोऽहन्तीव्राणि दुःखानि दुर्य्योधनकृतानि च । अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च । २०२०
तमुपायं न पश्यामि हीयेरन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयं । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ।
धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ।
तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमं । न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनं ।
नान्तरं ददृशे कश्चित् तयोः संरब्धयो रणे । मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्तदा । २०२५
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत । गिरिं जलागमे यद्वत् जलदा जलधारिणः ।
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ।
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनः । आर्त्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः ।
ततस्तु तावका राजन् परीप्सन्तोऽर्ज्जुनिं रणे । मद्राधिपरथं तूर्णं परिवार्य्यावतस्थिरे । २०३०
दुर्य्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती । दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्म्मुखः ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः । एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ।
तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
धार्त्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव समवारयन् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशाम्पते ।
अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः परस्परवधैषिणः । ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव । २०३५
तस्मिन् दशरथे युद्धे वर्त्तमाने महाभये । तावकानां परेषाञ्च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिनर्द्दन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
ते तदा जातसंरम्भाः सर्व्वेऽन्योन्यं जिघांसवः । अन्योऽन्यमभिनर्द्दन्तः स्पर्द्धमानाः परस्परं ।
अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ।
दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे । विव्याध निशितैर्ब्बाणैश्चतुर्भिः समरेऽद्भुतं । २०४०
दुर्म्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः । दुर्म्मुखो नवभिर्ब्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।

विविंशतिः पञ्चभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा । तान् प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवं । सत्यव्रतञ्च समरे पुरुमित्रञ्च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः । माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनाम्बरौ । २७४५
शरैर्बहुभिरानर्च्छत् कृतप्रतिकृतैषिणौ । छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ।
अथ दुर्य्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । चिकित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं । भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ।
दुर्य्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् । अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनां ।
गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः । मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात् । २७५०
आपतन्तञ्च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः । गदापाणिरवारोहद्रथात् सिंह इवोन्नदन् ।
अद्रिसारमयीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदां । अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ।
स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्बली । भीमसेनो महाबाहुर्वृत्रहा दानवेष्विव ।
तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना । व्यत्यचेष्टन्त संहत्य तदा भीमस्य गर्ज्जतः ।
ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । २७५५
पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् । अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ।
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैः शितैः । आहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनां ।
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः । अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ।
हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ।
धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना । २७६०
मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमं । प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजं । जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ।
तस्यावर्ज्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः । राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापाहरच्छिरः ।
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरन् समरे मृद्नन् गजानिन्द्रो गिरीनिव ।
एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव । २७६५
भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नपार्श्वांश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुम्भान् निहतान् पर्व्वतोपमान् ।
अपश्याम स्तनतो नागान् राजन् निष्ठीवतोऽपरान् । वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
विक्रोशन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले । मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ।
व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः । नागानां रुधिरादिग्धां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
घोरः प्रतिभयश्चासीत् पिनाकीव पिनाकधृक् । निर्म्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः । २७७०

सहसा प्राद्रवन् क्लिष्टा असृक्स्रववाहिनीं । तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
पर्य्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः । शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितां गजशोणितैः ।
कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्व्वासु भारत ।
भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करं । यमदण्डोपमां गुर्व्वीमिन्द्राशनिसमस्वनां ।
अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदां । व्यामिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च । २७७५
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्य्यकालयत् । गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
स्वान् स्यन्दनान् विमृद्नन्तः प्राद्रवन् कुञ्जरास्तव । महावात इवाभ्राणि विधमित्वा रणाङ्गणान् ।
अतिष्ठत् समरे भीमः श्मशान इव शूलभृत् ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि भीमसेनपराक्रमे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्य्योधनस्तव । भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्व्वसैन्यान्यचोदयत् । २७८०
ततः सर्व्वाणि सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेनं नदन्तं भैरवान् रवान् ।
तं बलौघमपर्य्यन्तं देवैरपि सुदुःसहं । आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्व्वणि ।
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितं । अनन्तरथपादातं रजसा सर्व्वतोवृतं ।
भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरं । सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ।
तदाश्चर्य्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन् कर्म्मातिमानुषं । २७८५
उदीर्णान् पार्थिवान् सर्व्वान् साश्वान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ।
स संवार्य्य बलौघांस्तान् गदया बलिनाम्वरः । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ।
तस्मिन् सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे । भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी चापराजितः । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबलाः ।
ततः शैक्यायसीं गुर्व्वीं प्रगृह्य महतीं गदां । अधावत् तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः । २७९०
पोथयन् रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि वा विभुः । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवद्विभुः । ऊरुवेगेन सङ्कर्षन् रथजालानि पाण्डवः ।
नलानि च ममर्द्दाशु नड्वलानीव कुञ्जरः । मृद्नन् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः । गदया व्यहनत् सर्व्वान् वातो वृक्षानिवौजसा ।
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च । २७९५
अदृश्यत महारौद्री गदा गजाश्वघातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गनं तदभवत् मृत्योरागारसन्निभं । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमप्रभां । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदां ।

आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव जगत्क्षये ।
तां तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्व्वे विमनसोऽभवन् । १८००
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन स्म दीर्य्यन्ते सर्व्वसैन्यानि भारत ।
प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितं । ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकं ।
तं तथा भीमकर्म्माणं प्रगृहीतमहागदं । दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ।
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्च्चसा । छादयन् शरवर्षेण पर्ज्जन्य इव वृष्टिमान् ।
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकं । भीमसेनो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः । १८०५
तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्यसन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहं । निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन संकम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनां ।
तं यान्तमश्वैरजतप्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्खान् । नाशक्नुवन् वारयितुं तदानीं सर्व्वे जना भारत ये त्वदीयाः ।
अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीं । शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तस्य नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ।
अन्वागतं वृष्णिवीरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं । प्रवारयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ।
योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः । नाशक्नुवन् वारयितुं वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्य्यमिवातपन्तं । १८१०
न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसीदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रं । स त्वाददानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सोमदत्तिः ।
दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सात्यकिभूरिश्रवसोः समागमे त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः । अविध्यत् भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपं ।
कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अवारयदमेयात्मा सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।
ततो दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः परिवारितः । सौमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्य्यवारयत् । १८१५
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे सात्यकिं तरसा रणे । परिवार्य्य स्थिताः सङ्ख्ये समन्तात् सुमहौजसः ।
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत । दुर्य्योधनमुखान् सर्व्वान् पुत्त्रांस्ते पर्य्यवारयत् ।
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः । नन्दकस्तव पुत्त्रस्तु भीमसेनं महाबलं ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । दुर्य्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे ।
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः । १८२०
आरुरोह रथं श्रेष्ठं विशोकञ्चेदमब्रवीत् । एते महारथाः शूरा धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः ।
मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
तस्मात् ममाश्वान् सङ्ग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे । एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्त्रं तव विशाम्पते ।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः । नन्दकञ्च त्रिभिर्भल्लैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
ततो दुर्य्योधनः षष्ट्या विद्ध्वा भीमं महाबलं । त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्व्विशोकं प्रत्यविध्यत । १८२५

भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरं। मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव।
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा। पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्त्रेण धन्विना।
असृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत्। पुत्त्रस्य ते महाराज बधार्थं पुरुषर्षभ।
समादत्त ससंरम्भः क्षुरप्रं लोमवाहनं। तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमं।
अपास्य तु धनुश्छिन्नं पुत्त्रस्ते क्रोधमूर्च्छितः। अन्यत् कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरं। २८३०
सन्धाय विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभं। तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे।
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत्। निषसाद रथोपस्थे मूर्च्छा चाभिजगाम ह।
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः। नामृष्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महारथाः।
ततः सुतुमुलां वृष्टिं शराणामुग्रतेजसां। पातयामासुरव्यग्राः पुत्त्रस्य तव मूर्द्धनि।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः। दुर्य्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः। २८३५
शल्यञ्च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः। रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयात् रणात्।
प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तत्र पुत्त्रास्चतुर्द्दश। सेनापतिः सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः।
उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः। दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः।
विसृजन्तो बहून् बाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः। भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशं।
पुत्त्रांस्तु तव सम्प्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः। सृक्किणी विलिहन् वीरः पशुमध्ये वृको यथा। २८४०
अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः। सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः।
सम्प्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्व्वाणैर्महाभुजः। जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनं।
सुषेणञ्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे। उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितं। वीरबाहुञ्च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिं।
निनाय समरे भीमः परलोकाय पाण्डवः। भीमभीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव। २८४५
भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनं। ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे।
मिषतां सर्व्वसैन्यानामनयद्यमसादनं। पुत्त्रास्तु तव ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा। विप्रद्रुता रणाद्राजन् बध्यमाना महात्मना।
ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्व्वानेव महारथान्। एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्त्तराष्ट्रान् महाबलान्।
यथाप्रज्ञान् यथावीरान् यथाशूरांश्च सङ्गतान्। निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत पाण्डवं। २८५०
एवमुक्तास्ततः सर्व्वे धार्त्तराष्ट्रस्य सैनिकाः। अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलं।
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशाम्पते। अपतत् सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः।
आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः। अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करं।
अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः। भीमस्याच्छादनं सङ्ख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः।
तएनं शरवर्षेण समन्तात् पर्य्यवारयन्। गजञ्च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समन्ततः। २८५५

स शस्त्रवृष्ट्याऽभिहतः समन्तात्तैर्महारथैः । प्राग्ज्योतिषगतो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडैः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे । गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ।
सञ्चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः । अभ्यधावत तान् सर्व्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीं । तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्व्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते विमनसोऽभवन् । ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे । ३८६०
आजघान नरव्याघ्रः शरेणानतपर्व्वणा । सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्च्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः । तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनञ्च मूर्च्छितं ।
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतं ।
संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत । स कृत्वा दारुणीं मायां भीरूणां भयवर्द्धिनीं ।
अदृश्यत निमेषार्द्धाद्घोररूपं समाश्रितः । ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतं । ३८६५
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिधा राजन् प्रस्रवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्य्यबलोपेता महाजवपराक्रमाः । घटोत्कचस्तु स्वं नागं प्रेषयामास संयुगे ।
सगजं भगदत्तन्तु हन्तुकामः परन्तप । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहाबलैः ।
परिपेतुः सुसंक्रुद्धाश्चतुर्द्दंष्ट्राश्चतुर्द्दिशं । भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरवपीडयन् । ३८७०
सम्पीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्त्तः शराहतः । अनदत् सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनः ।
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनं । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानञ्च सुयोधनं ।
एष युध्यति सङ्ग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्त्तते ।
राक्षसश्च महाकायः स च राजाऽतिकोपनः । युक्तौ तौ समरे कालमृत्युसमावुभौ ।
श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः । हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः । ३८७५
तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुं । अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति ।
तत् त्वरध्वं महावीर्य्या मा चिरं कुरुतानघाः । महान् विवर्द्धते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ।
भक्तश्च कुलपुत्त्रश्च शूरश्च पृतनापतिः । युक्तं तस्य परित्राणं कर्त्तुमस्माभिरच्युताः ।
भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । सहिताः सर्व्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः । ३८८०
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् । तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव । तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत । न रोचते मे सङ्ग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ।
बलवीर्य्यसमाविष्टः ससहायश्च साम्प्रतं । नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयं ।
लब्धलक्षः प्रहारी च वयञ्च श्रान्तवाहनाः । पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव तथञ्च क्षतविक्षताः । ३८८५

तस्मै न रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः । युध्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ।
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः महर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभयार्द्दिताः ।
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः । सिंहनादमकुर्व्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ।
एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्कृत्य घटोत्कचं ।
कौरवास्तु ततस्तूर्णं प्रययुः शिविरं स्वकं । व्रीडान्विता निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः । २८९०
शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।
पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । पूजयन्तो महाराज मुदा परमया युताः ।
नदन्तो विविधान्नादान् तूर्य्यस्वनविमिश्रितान् । सिंहनादांश्च कुर्व्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः ।
विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीं । घट्टयन्तश्च मर्म्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परन्तपाः । दुर्य्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च । २८९५
मुहूर्त्तं चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्व्वं शिविरस्य यथाविधि ।
प्रदध्यौ शोकसन्तप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि चतुर्थयुद्धदिवसावहारे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहत् जातं विस्मयश्चैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म्म देवैः सुदुष्करं ।
पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्व्वशः । चिन्ता मे महती भूता भविष्यति कथन्त्विति ।
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम । तथा हि दृश्यते सर्व्वं दैवयोगेन सञ्जय । २९००
तत्र भीष्ममुखान् शूरानस्त्रज्ञान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनीकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ।
किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किन्तै दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः । यथावध्याः पाण्डुसुतास्तथावध्याश्च मे सुताः ।
एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप । २९०५
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणं ।
घातयिष्यति मे पुत्रान् सर्व्वान् भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ।
ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं सूत युक्तञ्चैव विशेषतः ।
पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्व्वमाख्यातुमर्हसि । दुर्य्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान् रणे ।
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः । द्रौणिर्व्वाऽपि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः । २९१०
निश्चयो वाऽपि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनां । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय । नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधां ।
न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन् कुर्व्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
धर्म्मेण सर्व्वकार्य्याणि जीवितादीनि भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ।

ते न युद्धान्निवर्त्तन्ते धर्म्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता यतो धर्म्मस्ततो जयः ।
तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव । तव पुत्त्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
निष्ठुरा हीनकर्म्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । सुबहूनि नृशंसानि पुत्त्रैस्तव जनेश्वर ।
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः । सर्व्वञ्च तदनादृत्य पुत्त्राणां तव किल्बिषं ।
सापह्नवास्तथैवासन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वज । न चैतान् बहु मन्यन्ते पुत्त्रास्तव विशाम्पते ।
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्म्मणः । सम्प्राप्तन्तु महद्घोरं फलं किम्पाकसन्निभं ।
तत्त्वं भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्त्रः ससुहृज्जनः । नावबुध्यसि यद्राजन् वार्य्यमाणः सुहृज्जनैः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । तथा मया चाप्यसकृत् वार्य्यमाणो न बुध्यसे ।
वाक्यं हितञ्च पथ्यञ्च मन्दः पथ्यमिवौषधं । पुत्त्राणां मतमास्थाय जितान् पश्यसि पाण्डवान् ।
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि । कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम । दुर्य्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।
दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे सर्व्वान् विजितान् सुमहारथान् । शोकसम्मूढहृदयो निशाकाले स्म कौरव ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह । यदब्रवीत् सुतस्ते च तन्मे शृणु जनेश्वर ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ द्रोणश्च त्वञ्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च । कृतवर्म्मा च हार्द्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्य्यवान् । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्त्रास्तनुत्यजः ।
त्रयाणामपि लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ।
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः । यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान् पदे पदे ।
॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतं ।
क्रियतां पाण्डवैः सार्द्धं शमो भरतसत्तम । एतत् क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ।
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी । सुहृदस्तर्पयन् सर्व्वान् नन्दयंश्चापि बान्धवान् ।
न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे ।
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्म्मणां । तं शृणुष्व महाराज मत्तः कथयतः प्रभो ।
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो जयेत् पाण्डवान् सर्व्वान् पालितान् शार्ङ्गधन्वना ।
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्म्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथं ।
पुरा किल सुराः सर्व्वे ऋषयश्च समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्व्वते गन्धमादने ।
तेषां मध्ये सुखासीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ।
ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिं । नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं ।
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वाकाशे समुत्थितं । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्व्वे पश्यन्तो महदद्भुतं ।
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्म्मवित् ।
विश्वावसुर्व्विश्वमूर्त्तिर्व्विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्म्मा वशी च । विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ।

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर । २९४५
पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ।
असंख्येयगुणाधार जय सर्व्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ।
जय सर्व्वगुणोपेत विश्वमूर्त्ते निरामय । विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ।
महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय । हरिवास दिशामीश विश्वावासामिताव्यय ।
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद । २९५०
अनन्तविदितब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्य्य कृतप्रज्ञ धर्म्मज्ञ विजयावह ।
गुह्यात्मन् सर्व्वयोगात्मन् स्फुटसंभूतसम्भव । भूतात्मतत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ।
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ।
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ।
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत कर्म्मात्मन् जय सर्व्वद । २९५५
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः । मूर्त्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ।
बलं तपश्च सत्यञ्च धर्म्मः कर्म्मात्मजं तव । तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसम्भवाः ।
अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती । वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयेदं जगदाश्रितं ।
सङ्ख्यां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमं । न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवं ।
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः । अर्च्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरं । २९६०
ऋषयो देवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ।
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजं । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ।
त्वं गतिः सर्व्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखं । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ।
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात् सदाऽभवत् । तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्द्धनः ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च । जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो । २९६५
यत्तत् परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो । वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथं ।
सृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनः स्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसम्भवं ।
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं तु यं विदुर्व्विष्णुमव्ययं । अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणं ।
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्म्मितः । विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ।
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्व्वलोकसुखाय वै । धर्म्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः । २९७०
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम । तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमाद्भुतं ।
स्थिताश्च सर्व्वे त्वयि भूतसङ्घाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ।

विदितं तात योगान्मे सर्व्वमेव तवेप्सितं । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततो देवर्षिगन्धर्व्वा विस्मयं परमं गताः । कौतूहलपराः सर्व्वे पितामहमथाब्रुवन् । २९७५
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामहे वयं ।
एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्व्वान् सर्व्वान् मधुरया गिरा ।
यत्तत्परं भविष्यञ्च भविता यच्च यत्परं । भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदं ।
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ।
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां बधार्थाय सम्भवस्व महीतले । २९८०
संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु सम्भूता घोररूपा महाबलाः ।
तेषां बधार्थं भगवान् नरेण सहितो वशी । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यसि महीतले ।
नरनारायणौ तौ तु पुराणावृषिसत्तमौ । अजेयौ हि रणे यौ तौ समेतैरमरैरपि ।
सहितौ मानुषे लोके सम्भूतावमितद्युती । मूढास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतः पतिः । वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्व्वलोकमहेश्वरः । २९८५
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महावीर्य्यः शङ्खचक्रगदाधरः ।
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदं । एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं यशः ।
एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च । एतत् पुरुषसंज्ञो वै गीयते ज्ञायते न च ।
एतत्परमकं तेज एतत् परमकं सुखं । एतत् परमकं सत्यं कीर्त्तितं विश्वकर्म्मणा ।
तस्मात् सुरासुरैः सर्व्वैः सेन्द्रैश्चामितविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो । २९९०
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमं ।
तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं । योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ।
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्च्चसं । पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ।
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करं । अवजानन् महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ।
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्य्यः सर्व्वलोकैः सुरोत्तमाः । २९९५
॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान् पुरा । विसृज्य सर्व्वभूतानि जगाम भवनं स्वकं ।
ततो देवाः सगन्धर्व्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च । कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ।
एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनां । वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनं ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ।
एतदर्थञ्च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं । वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं । ३०००
यस्य चात्मात्मजो ब्रह्मा सर्व्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ।
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ।
पाण्डवैः सार्द्धमिति यत्तच्च मोहान्न बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।

तस्मात् द्विषसि गोविन्दं पाण्डवञ्च धनञ्जयं । नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि मानवः ।
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेषो वै शाश्वतोऽव्ययः । सर्व्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः । ३००५
लोकान् धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः । योद्धा जयश्च जेता च सर्व्वप्रकृतिरीश्वरः ।
राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजोविवर्ज्जितः । यतः कृष्णस्ततो धर्म्मो यतो धर्म्मस्ततो जयः ।
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन् जयश्चैषां भविष्यति ।
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः । बलञ्चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ।
स एष शाश्वतो देवः सर्व्वभूतमयः शिवः । वासुदेव इति ख्यातो यन्मां त्वं परिपृच्छसि । ३०१०
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । सेव्यतेऽभ्यर्च्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्म्मभिः ।
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ।
स एष सर्व्वं सुरमर्त्त्यलोकं समुद्रकक्षान्तरिताः पुरीश्च । युगे युगे मानुषञ्चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्म्मा ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वलोकेषु कथ्यते । तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्व्वदैवतदैवतं । न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ । ३०१५
मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् । सर्व्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्व्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्व्वतेजोमयो देवो योगात् सुष्वाप तत्र ह ।
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ।
एष लोकान् ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह । निधनं चैव मृत्युञ्च प्रजानां प्रभवाप्ययौ । ३०२०
एष धर्म्मश्च धर्म्मज्ञो वरदः सर्व्वकामदः । एष कर्त्ता च कार्य्यं च स वै देवः स्वयं प्रभुः ।
भूतभव्यभविष्यञ्च पूर्व्वमेतदकल्पयत् । स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ।
अग्रजं सर्व्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् । शेषञ्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ।
यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्व्वतां । ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसं ।
कर्णस्रोतोद्भवञ्चापि मधुं नाम महासुरं । तमुग्रमुग्रकर्म्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितं । ३०२५
ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्व्वन्जघान पुरुषोत्तमः । तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुः ऋषयश्च जनार्द्दनं । वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव सर्व्वेषां प्राणिनां हरिः । परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ।
मुखतो ब्राह्मणादिमान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा । वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन् शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।
तपसा नियतो देवन्निधानं सर्व्वदेहिनां । ब्रह्मभूतममावस्यां पौर्णमास्यां तथैव च । ३०३०
योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् । केशवं परमन्तेजः सर्व्वलोकपितामहं ।
एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप । एतमेव विजानीहि आचार्य्यं पितरं गुरुं ।

तुष्टो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः । यश्चैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।
सदा नरः पठेच्चेदं स्वस्तिमान् स भवेत्सुखी । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नान् पाति नित्यं जनार्द्दनः । एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत । ३०३५
सर्व्वात्मना महादेवं केशवं जगदीश्वरं । प्रपन्नः शरणं राजन्योगीशं पृथिवीश्वर ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ।
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावश्च इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसां तथा ।
देवदेवोऽसि भूतानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् । पूर्व्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिं । ३०४०
स्रष्टारं सर्व्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् । अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितं ।
देवा वाक्सम्भवाश्चेति देवलस्त्वां तथाऽब्रवीत् । शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । एवन्त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चासि सत्तमः । राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्त्तिनां ।
सर्व्वधर्म्मप्रधानानां त्वं गतिर्म्मधुसूदन । इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः । ३०४५
सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः । एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्त्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव । केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ।
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शान्तनवः पुनः । माहात्म्यन्ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः ।
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणावुभौ । ३०५०
अजेयौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् ।
प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ।
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्ब्बलिभिर्व्वशी । नरनारायणौ देवाववज्ञाय विनङ्क्ष्यसि ।
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशाम्पते । व्यसर्ज्जयच्च राजानं शिबिरञ्च विवेश ह ।
राजा च शिबिरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ । ३०५५
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि विश्वोपाख्याने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युषितायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते च दिवाकरे । उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ।
अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धाः परस्परजिगीषवः । ते सर्व्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परं ।
पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्म्मन्त्रिते तव । व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः सम्प्रहृष्टाः प्रहारिणः ।
अरक्षन्मकरं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन् व्यूहमात्मनः ।
स निर्य्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः । ३०६०

इतरे त्वन्वयुः सर्व्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ।
तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सङ्ख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः । श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ।
अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
शीर्षे तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुन्वन् गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ।
अक्षौहिण्या सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगे ।
दक्षिणश्चाभवत् पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्य्यवान् ।
पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः ।
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा । भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे छादयामास सायकैः ।
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास वीर्य्यवान् । मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ।
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्द्धनि ।
युधि सन्धाय चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे । स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ।
ततो दुर्य्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्व्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
भ्रातृणाञ्च वधं सङ्ख्ये त्वरमाणो महारथः । आचार्य्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहं । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ।
किमु पाण्डुसुतान् युद्धे हीनवीर्य्यपराक्रमान् । स तथा कुरु भद्रन्ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ।
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे । अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ।
सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकं ।
शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव ।
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । स रक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृताम्बरात् ।
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष । भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयाञ्चक्रिरे शरैः ।
तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष । विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्व्वांस्तानुद्यतायुधान् ।
भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे ।
प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्ज्जलदनिःस्वनं । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरं ।
शिखण्डिनं तथासाद्य भारतानां पितामहः । अवर्ज्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ।
ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत संयुगे । रक्षमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ।
शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरं । अवर्ज्जयत सन्त्रस्तो युगान्ताग्निमिवोल्वणं ।
ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशाम्पते । जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ।
तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयं । भीष्ममेवाभ्यवर्त्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिं ।
तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव । जयमाकांक्षतां सङ्ख्ये यशश्च परमाद्भुतं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा। भीमसेनभयादिच्छन् पुत्त्रांस्तारयितुन्तव।
पूर्व्वाह्णे तु महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्त्तत। कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यशूरविनाशनं।
तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्त्तमाने महाभये। अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं महान्।
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः। भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत।
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः। अन्योऽन्यमभिगर्ज्जन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव।
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः। अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ।
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च। पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ।
विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः। सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही।
कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः। मुखैश्च चन्द्रसङ्काशैरक्तान्तनयनैस्तथा।
गजवाजिमनुष्याणां सर्व्वगात्रैश्च भूपते। आसीत् सर्व्वा समाकीर्णा मुहूर्त्तेन वसुन्धरा।
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः। आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत्।
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः। प्रावर्त्तत कुरूणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत।
तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे। ववर्षुः शरजालानि क्षत्रिया युद्धदुर्म्मदाः।
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः। तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समुद्यताः।
संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसां। धनुर्ज्यातलघोषेण न प्राज्ञायत किञ्चन।
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्व्वतः शोणितोदके। समरे पर्य्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः।
शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः। निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः।
बभ्रमुः कुञ्जरास्तत्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः। अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश।
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः। तावकानां परेषाञ्च पर्य्यधावन् समन्ततः।
बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्म्मुकाणां तथैव च। गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह।
पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः। राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीमभीष्मसमागमे।
अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्ततां। सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशाम्पते।
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्व्वभिः। जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः।
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि। बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कोलैश्च मारिष। अन्योऽन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह।
पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले। घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर।
विरथा रथिनस्तत्र निस्त्रिंशवरधारिणः। अन्योऽन्यमभ्यधावन्त परस्परवधैषिणः।
ततो दुर्य्योधनो राजा कालिङ्गैर्बहुभिर्वृतः। पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे परिवार्य्य वृकोदरं। भीष्ममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान् भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । समभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजञ्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्व्वान्नो भयमाविशत् । ११२०
सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्व्वतं । असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितं ।
बहुवर्णञ्च चित्रञ्च दिव्यं वानरलक्षणं । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ।
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महाहवे ।
अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवातिगर्ज्जितं । सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीं ।
चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् । दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समन्ततः । ११२५
अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीञ्च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ।
कान्दिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः । अन्योऽन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ।
भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्व्वैस्तवात्मजैः । तेषामार्त्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ।
समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ।
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्ज्जितमिवाशनेः । सर्व्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ११३०
अथ काम्बोजजैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः ।
मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगर्त्तैश्च विशाम्पते । सर्व्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ।
नानानरगणौघेन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्व्वराजभिः ।
हयारोहा वराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः । चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्य्यवारयन् ।
ततस्ते सहिताः सर्व्वे विभक्तरथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जग्मुस्तावकान् भरतर्षभाः । ११३५
रथिभिर्व्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितं । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ।
तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनां । बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ।
आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ।
सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत । विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
मत्स्या दुर्य्योधनं जग्मुः शकुनिञ्च विशाम्पते । द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः । ११४०
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्म्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ।
एवं प्रशाजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । समसज्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ।
निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः । प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशाम्पते ।
प्रादुर्ब्बभौ महावातः पांशुवर्षः पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यः सैन्येन रजसा वृतः ।
प्रमोहः सर्व्वभूतानामतीव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यतां । ११४५
वीरबाहुविसृष्टानां सर्व्वावरणभेदिनां । संह्रादः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ।
प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः । नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ।
आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालवृतानि च । सम्पेतुर्दिक्षु सर्व्वासु चर्म्माणि भरतर्षभ ।

स्वर्णवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्व्वशः । दिक्षु सर्व्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ।
भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः । हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तव महारथाः । ३१५०
परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रक्षतव्रणाः । रथांश्च परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ।
शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः । युगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र हि भारत ।
अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः । एकेन बलिना राजन् वाणेन निहता रणे ।
गन्धं हस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमाददिरे गजाः ।
सतोरणमहामात्रैः पतद्भिश्च गतासुभिः । बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः । ३१५५
सन्निपाते बलौघानां चोदितैर्वरवारणैः । निपेतुर्युधि सम्भग्नाः सयोधाः सर्व्वतो गजाः ।
नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महाराज सम्भग्ना रथकूवराः ।
विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवाक्षिप्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ।
रथेषु च रथा युद्धे संसक्ता वरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्व्वाः संपेतुः सर्व्वशब्दगाः ।
तेषां तथा कर्षताञ्च गजानां रूपमावभौ । सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षतां । ३१६०
एवं सञ्छादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कुलयुद्धे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशाम्पते । भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयं ।
द्रोणं कृपं विकर्णञ्च महेष्वासान् महाबलान् । राज्ञश्चान्यान् रणे शूरान् बह्वनार्च्छद्धनञ्जयः ।
सैन्धवञ्च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः । प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान् भरतर्षभ ।
पुत्रञ्च ते महेष्वासं दुर्य्योधनममर्षणं । दुःसहञ्चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । ३१६५
सहदेवस्तु शकुनिमुलूकञ्च महारथं । पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तत दुर्जयौ ।
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ।
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्त्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ।
अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ।
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः । ३१७०
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोणेन समरे राजन् समीयायोग्रकर्म्मणा ।
एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह । समेत्य समरे शूराः सम्प्रहारञ्च चक्रिरे ।
मध्यन्दिनगते सूर्य्ये नभस्याकुलतां गते । कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरं ।
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे । सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ।
समेतानाञ्च समरे जिगीषूणां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्जतां । ३१७५
तत्राद्भुतमपश्याम सम्प्रहारं सुदारुणं । यमकुर्व्वन् रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ।
नैव खं न दिशो राजन् सूर्य्यं शत्रुतापन । विदिशो वाऽप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ।